

Univerzita Pardubice

Fakulta filozofická

Polské školství za druhé světové války

Aneta Rýdlová

Bakalářská práce

2018

Prohlášení autora

Prohlašuji:

Tuto práci jsem vypracovala samostatně. Veškeré literární prameny a informace, které jsem v práci využila, jsou uvedeny v seznamu použité literatury.

Byla jsem seznámena s tím, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., autorský zákon, zejména se skutečností, že Univerzita Pardubice má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona, a s tím, že pokud dojde k užití této práce mnou nebo bude poskytnuta licence o užití jinému subjektu, je Univerzita Pardubice oprávněna ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložila, a to podle okolností až do jejich skutečné výše.

Souhlasím s prezenčním zpřístupněním své práce v Univerzitní knihovně.

V Pardubicích 14. března 2018

Aneta Rýdlová

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala vedoucímu práce Mgr. Michalu Térovi, Ph.D. za jeho ochotný přístup, cenné rady, a především za jeho podporu a pomoc při psaní této práce. Poděkování patří i dr Joanně Ewě Marek, která se mi intenzivně věnovala během mého pobytu v polské Toruni, a tím mi pomohla při hledání potřebných podkladů pro mou bakalářskou práci. V neposlední řadě bych ráda poděkovala i mé rodině, která mě při psaní práce vždy podporovala.

Anotace

Tato práce je věnována problematice polského školství během druhé světové války po přímém obsazení Polska nacistickým Německem a Sovětským svazem. Popisuje možnosti vzdělávání na území Generálního gouvernementu. Okamžité uzavření vysokých a středních škol vedlo k vytvoření tajné podzemní činnosti, jež napomohla v obtížných válečných podmínkách mnoha studentům aktivně se účastnit studia. Dále zobrazuje každodenní útrapy hitlerovského teroru na polském obyvatelstvu.

Annotation

This thesis is devoted to the issue of Polish education during the Second World War after the direct occupation of Poland by Nazi Germany and the Soviet Union. It describes the possibilities of education in the territory of the General Government. Immediate closure of universities and secondary schools has led to the creation of underground secret activities that have helped many students actively participate in the process of studying during the difficult times of war. It also depicts the daily suffering of the Polish population caused by means of unrestricted terror.

Klíčová slova

Polsko, druhá světová válka, tajné vzdělávání, Generální gouvernement, polské školství, okupace.

Key words

Poland, the Second World War, illegal education, General Government, polish school system, occupation.

Title

Polish school system during the Second World War

Obsah

ÚVOD	1
1. Situace na polských okupovaných územích po začátku druhé světové války	4
1.1 Rozdělení polských zemí na země vtělené k Říši a Generální gouvernement (GG)	4
1.2 Vztah okupantů k původním obyvatelům	5
1.3 Způsoby protipolských represí na okupovaných územích	6
2. Školství na okupovaných územích	8
2.1 Strukturální změny v polském školství během německé a sovětské okupace	8
2.2 Hitlerova politika vzdělávání na území GG a územích připojených k Říši	9
2.3 Školní administrativa	11
2.4 Vysoké školy a výuka	12
2.5 Střední školy (se všeobecným zaměřením)	13
2.6 Střední odborné školy	14
2.7 Základní školy	15
2.8 Učebnice či pouhé propagandistické čtivo?	17
2.9 Učitelé a mládež během didakticko-výchovného procesu	19
2.10 Těžký život učitele	21
2.11 Školní rok	24
3. Polské podzemní školství	24
3.1 Tajné vzdělávání	24
3.2 Polská podzemní vláda, její uspořádání, vznik a rozvoj TON	26

3.3 Tajné vysokoškolské vzdělávání.....	29
3.4 Tajné vzdělávání na středoškolské úrovni	34
3.5 Tajná výuka na základních školách.....	36
3.6 Materiální a morální ztráty ve školství a ve vědě.....	38
3.7 Důsledky zákazu vzdělávání na středoškolské úrovni	40
4. Vzpomínky mluví za vše.....	41
Závěr.....	47
Summary	50
Streszczenie	51
Seznam použitých zkratk.....	53
Seznam pramenů	54
Seznam použité literatury	55

ÚVOD

Bakalářská práce se věnuje problematice týkající se polského školství během druhé světové války. Po obsazení polského území Německem a následným rozdělením na tři části, tedy na část západních území přímo připojených k Říši, dále na území Generálního Gouvernementu a na východní část, kterou posléze okupoval Sovětský svaz. Toto rozdělení jednoznačně stanovilo budoucí směr polského národního společenství. Toto téma jsem zpracovala především proto, že mě zaujala otázka, zda existovaly alespoň nějaké podmínky pro získání kvalitního a odpovídajícího vzdělání během hitlerovského teroru vůči polskému obyvatelstvu. Jistě není novinkou, že se Hitler netajil myšlenkou vyhlazení nejen polského, ale všech slovanských národů z povrchu zemského. I právě z tohoto důvodu mě zaujal koncept vzdělávání, protože dnes je studium považováno za jedno z nejdůležitějších kritérií stanovující směr našeho života. Na základě bakalářské práce si dovoluji tvrdit, že to není pouze záležitost jednadvacátého století, ale právě, a možná i především doby století dvacátého, kdy byl odpovídající stupeň vzdělání neodmyslitelnou životní etapou. Dnes je nemyslitelné, že by studentům nebyl umožněn přístup do školy, ba dokonce pod přísným trestem zakázán, či dokonce ze dne na den studium ukončeno.

Jak jsem se již zmínila, má práce bude pojednávat o dětech, mládeži a studentech, kterým během druhé světové války nebylo umožněno plně se věnovat studiu, tak jak tomu bylo v době předválečné. Povedu svou práci směrem, který mi pomůže zorientovat se v metodách, které byly zcela nezbytné pro další působení ve školském prostředí. Jednotlivé kapitoly nastíní vývoj a vznik organizací, jež se zasloužily o rozvoj polského školství v této době.

Nejprve se seznámíme s počátky Hitlerových záměrů s obyvatelstvem žijícím na území Druhé Polské republiky. Uvedu jednotlivé kroky vedoucí k rozdělení polského území, které jednoznačně stanovily odlišný způsob zacházení s obyvatelstvem, se kterým, jak posléze zjistíme, nebylo zacházeno dle tehdejších právních norem, ba zcela naopak, Hitler s polským i dalším menšinovým obyvatelstvem zacházel trestuhodným způsobem. Často se setkáme s neoprávněnými útoky, zatýkáním a nelidským zabíjením.

Při čtení této práce se dozvíme, že polské předválečné školství mělo vzestupnou tendenci, pomalu ale jistě se rozvíjející efektivním a moderním směrem. Stavěly se nové budovy, školní a technické vybavení bylo na úrovni srovnatelné se západními zeměmi. Avšak po zmíněném vpádu německých vojsk 1. září 1938 se nemohl plně uskutečnit ani začátek školního roku. Uzavření všech vysokých a středních škol, jež byly považovány za centra šovinistického vzdělání, kde působili profesori a docenti nejvyšších kapacit, vedlo k tomu, že právě tito lidé byli považováni za největší hrozbu nacistických plánů. Je tedy nasnadě, že právě učitelé a studenti byli jednou z nejvíce pronásledovaných vrstev společnosti. Oficiálně byly tehdy povoleny pouze střední odborné školy a školy základní, jež měly žákům zajistit pouze elementární znalosti a zkušenosti k manuálním profesím, které v budoucnu uplatní v Říši. Taková situace je dovedla k vytvoření Tajné učitelské organizace, jež napomohla vytvořit příznivé podmínky pro získání odpovídajícího plnohodnotného vzdělávání právě během hitlerovského teroru.

Kapitola věnovaná tajnému vzdělávání nám přiblíží jednotlivé metody výuky na všech stupních vzdělávání, učitelské postupy při tajné výuce, zajišťování školních učebnic a výukových materiálů. Zjistíme, jaký byl zásadní rozdíl v zacházení s polským obyvatelstvem v porovnání s německým, ať už se bude jednat o dospělé či děti, napovím, že odlišnost byla markantní. V poslední kapitole se dočteme, jak bojové podmínky prožívali konkrétní lidé, jež se nevyhnuli zkáze a utrpení válečných bojů a početných vědeckých ztrát.

Materiály k tomuto tématu jsem čerpala zejména z polských zdrojů, především proto, že bývá mnohem častěji zpracováváno právě polskými autory. Tím pro mě bylo velice důležité vycestovat na několik týdnů mimo Českou republiku a nahlédnout tak do záznamů polských knihoven, které mi poskytly zajímavou nabídku knih na toto téma. Mezi nejznámější autory věnující se tématu polského školství během druhé světové války patří prof. Marian Walczak. Jednalo se o výborného polského pedagoga, profesora humanitních věd, jež byl i členem polského Sejmu v letech 1965–1972 a předsedou Svazu polského učitelstva v letech 1964–1972. Během německé okupace vedl tajné vzdělávání pro několik desítek dětí na základní škole v rodném Biniewie. Po skončení druhé světové války ve výuce pokračoval, a to především na

základních školách v Poznani, kde rovněž působil v učitelském hnutí. Ve vědecké oblasti mu vděčíme za přínos v bádání na téma výchovy a vzdělávání, historie vzdělávání, a především téma edukace Poláků v letech 1939 – 1946. Tomuto námětu věnoval neuvěřitelných dvacet publikací a několik vědeckých článků, ze kterých jsem rovněž čerpala. Dále jsem využila publikace Czesława Wycecha, který působil jako pedagog a historik a byl jedním z představitelů Tajné učitelské organizace. Mezi zdroji se nachází i několik vědeckých článků polských autorů, jako např. Aneta Ignatowicz či Eugeniusz Cezary Król, kterých jsem využila v této práci. V neposlední řadě jsem použila i některé zdroje, které mě přivedly na velmi zajímavé zpracování poslední kapitoly věnované příběhům lidí, kteří válku zažili na vlastní kůži.

Z mého pohledu je toto téma bohužel opomíjeno, avšak doufám, že zpracování bakalářské práce napomůže připomenout tento nesnadný, nepochybně drsný, ale přesto zajímavý námět zejména pro české prostředí.

1. SITUACE NA POLSKÝCH OKUPOVANÝCH ÚZEMÍCH PO ZAČÁTKU DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY

1.1 Rozdělení polských zemí na země vtělené k Říši a Generální gouvernement (GG)

Hitlerovské Německo začalo v roce 1939 válku s Polskem se záměrem zničit polský národ a jeho kulturu. Po zabrání Rakouska a Československa nátlak na Polsko měl být dalším krokem na cestě k ovládnutí celého Východu. Hitlerovští politici se rozhodli udělat to, co nedokázala dokonat pruská vláda před nimi, a to zgermanizovat polský národ a zničit jeho kulturu. Aktivity směřující ke zničení polského národa byly prováděny systematicky od počátku války a důsledně realizovaly plán na zkázu kulturního bohatství polského národa.¹ Pakt Ribbentrop-Molotov, podepsaný 28. září 1939, se oba agresori, tedy Němci a Sovětský svaz, rozhodli o obsazení a rozdělení Polska. Stejně jako v Moskvě, tak i v Berlíně bylo stanoveno, že polská země přestane existovat. Začalo se tedy s přerozdělováním teritoriálního území, což bylo zcela v rozporu s mezinárodním právem. V konečném výsledku z dosavadního území Druhé Polské republiky připadlo cca 48 % území Němcům. Na této části území žilo až 20,4 milionů populace a rozhodující většina představovala polské obyvatelstvo. Sovětská strana obsadila více než 50 % území Polska s obyvatelstvem čítajícím až 14,3 milionů lidí. Z tohoto počtu pouze 40 % představovali Poláci, zatímco 60 % byli Ukrajinci, Židé a Bělorusové. Menší území Druhé Polské republiky (necele 1,5 %) připadl Litevcům, kteří obsadili Vilnius a blízké oblasti. Tuto část obývalo cca 500 tisíc osob, jejichž většinu tvořili Poláci.²

Němci nenakládali se zabraným územím jednotně. Na základě Hitlerova *Dekretu o rozdělení a administraci východního území* z 8. října 1939 byla k Říši připojena území, jež byla významná svým přírodním bohatstvím, a která byla průmyslově a hospodářsky rozvinutá. To se týkalo především pomořského vojvodství, poznaňského, slezského a z většiny lodžského vojvodství včetně Lodže, západní i severní části varšavského vojvodství (Mazovsko) a dalších menších oblastí. Byl vytvořen rovněž gdaňský obvod a Západní Prusy. Část Východních Prus a Gdaňského Pomoří bylo rozděleno na region gdaňský, bydhošťský

¹ WYCECH, Czesław. *Z dziejów tajnej oświaty w latach okupacji 1939-1944*. Warszawa 1964, s. 98.

² OLEJNIK, K. *Historia Polski od 1939 do 1945 roku*. Poznań 1998, s. 5. ISBN 83-905-8415-8.

a kvizdiňský. Území jako Zagłębie Dąbrowskie, Horní Slezsko a západní část krakovského území (bielský, chřanovský, wadowický, żywiecký) a Zaolží bylo spojeno do Slezského regionu, který byl dále rozdělen na dvě oblasti, a to Dolní a Horní Slezsko. Polské země, které zahrnovaly oblast Horního Slezska, byly rozděleny na dva regiony: katovický a opolský. 29. ledna 1940 byla tato oblast rozšířena o region poznaňský a byl přejmenován na Wartenland.³ Ustanovení tzv. Malého plánu GPO (Generalplan Ost), což byl nacistický plán genocidy obyvatelstva na územích okupovaných Německem během 2. světové války, znamenalo úplnou germanizaci polského obyvatelstva a vyhlazení polského národa ze světa. Podobný osud čekal i další slovanské národy, ale v menší míře.⁴

1.2 Vztah okupantů k původním obyvatelům

Nepřátelsky zaměřený okupační režim prosazoval svá práva, zaváděl mnohá nařízení a zákazy, terorizoval obyvatelstvo, vraždil nevinné lidi, vysílal je do lágrů a koncentračních táborů. Nastolil nucenou oddanost a podřízenost, zároveň s ní ničil i vedoucí elitní vrstvu inteligence se záměrem dosáhnout vytoužené germanizace a sovětizace na získaných polských zemích. Metody postupování na okupovaných územích vycházely ze zkušeností nabitých ve své vlastní zemi, kde despotičtí vládci řídili svou zemi za pomoci teroru a eliminace nechtěných politických protivníků. Panující totalitní vláda v Německu a Sovětském svazu byly nazývány „stalinismem“ a „nacismem“. Hlavními tvůrci „nového pořádku“ na okupovaných územích byla Tajná státní policie (Geheime Staatspolizei – gestapo) – z německé strany a ze strany sovětské Lidový komisariát vnitřních záležitostí (Народный комиссариат внутренних дел – NKVD), jež používali ke svým akcím vojsko, policii a síť vlastních udavačů. Obě tyto policejní instituce směřovaly svoji aktivitu proti polské inteligenci, která jakožto vzdělaná i uvědomělá část společnosti měla ohrozit realizaci jejich cílů.⁵ V květnu roku 1939 v německé kontrarozvědce, Hlavním říšským bezpečnostním úřadu SS (založený 22. září 1939 říšským vůdcem SS Heinrichem Himmlerem), byla vytvořena speciální buňka *Zentralstelle*, ve které byly

³ IGNATOWICZ, Aneta. *Tajna oświata i wychowanie w okupowanej Warszawie*. Warszawa 2009, s. 7. ISBN 978-83-11-11573-6.

⁴ SZCZEŚNIAK, L. Andrzej. *Plan Zagłady Słowian. Generalplan Ost*. Radom 2001, s. 17. ISBN 83-88822-03-9.

⁵ WALCZAK, Marian. *Polityka oświatowa i naukowa trzeciej rzeszy niemieckiej w okupowanych krajach Europy*. Warszawa 2000, s. 533. ISBN 83-7204-044-3.

sepsány seznamy osob, kteří byli považováni za potenciální hrozbu nacistických plánů. Podobné seznamy byly sepisovány i v berlínské tajné centrále gestapa, jednalo se o Poláky s nepřátelským postojem k německu. Na základě obou seznamů byla vytvořena „Stíhací kniha“ tzv. *Sonderfahnungsbuch Polen*, která obsahovala na 61 000 významných polských jmen (seřazených podle abecedy). Nacházely se na nich jména společenských i politických aktivistů, vědců, umělců, povstalců, kteří se účastnili Velkopolského povstání, členů Polského západního svazu a Svazu Poláků v Německu.⁶

K této skupině patřili lidé, kteří byli více či méně slavní, přínosní zemi, patřili sem i straničtí aktivisté či důstojníci polské armády, učitelé a vědci, spisovatelé, novináři i mnoho dalších, kteří se před válkou kriticky stavěli proti nacismu a hitlerovskému režimu, komunismu či stalinismu. Masové popravky této skupiny Poláků, brutální i trestuhodný styl myšlení rovněž odpovídal Stalinovi, důsledkem proto může být jeho rozhodnutí o zavraždění tisíců polských důstojníků v Katyni, Charkově a v Mědnoje.⁷

1.3 Způsoby protipolských represí na okupovaných územích

Známý jsou Hitlerovy projevy z Říšského sněmu konaného 6. října 1939 a Molotovovy prohlášení ze zasedání Nejvyššího sovětu SSSR z 31. října 1939 o Polsku, jako nejméně zdařeném útvaru Versaillské smlouvy. Také společná dohoda Ribbentrop-Molotov ze dne 28. září 1939 prohlašovala, že všechny problémy vzniklé po pádu polského státu jsou již definitivně vyřešeny a budou stanovovat pevný základ pro stálý mír v Evropě.⁸ Tehdejší všeobecný tón hitlerovské i sovětské propagandy byl výrazně protipolský se silným důrazem na ponížení Poláků. Hitlerovská propaganda v podání Goebbelse, v porovnání se sovětskou propagandou, byla důmyslnější a propracovanější, plná lží a podvodů, také důslednější ve svém dopadu.⁹ Spolupráce orgánů hitlerovské a sovětské vlády, (především policie) směřovala k tomu, aby přítomnost okupantů byla ještě více byla pocíťována. V první řadě se stavělo na vzájemném

⁶ IGNATOWICZ, *Tajna oświata i wychowanie...*, cit. d., s. 10.

⁷ TUCHOLSKI, Jędrzej. *Mord w Katyniu*. Warszawa, 1991, s. 13. ISBN 83-211-1408-3.

⁸ *Okupacja i ruch oporu w Dzienniku Hansa Franka 1939-1945*. Warszawa 1972, s. 133.

⁹ SOBCZAK, Janusz. *Polska w propagandzie i polityce III Rzeszy 1939-1945*. Poznań 1988, s. 32. ISBN 83-85003-22-3.

informování a na určitých formách spolupráce. Současně bylo hlavním cílem zlikvidovat všemožné projevy vedoucí k povstání a tvoření konspiračních skupin.¹⁰

Hlavním územím pro germanizaci se staly země přímo připojené k Říši, především se jednalo o Slezsko a Pomoří. Tento plán byl realizován prostřednictvím tzv. Německého národního seznamu. Odmítnutí podepsat tento seznam stálo nejednoho Poláka život. Dramatickou formou germanizace se staly také „krádeže“ polských dětí, které byly později dle příslušných rasových kritérií rozřazovány. Tento způsob získávání nového obyvatelstva do Říše měl vyrovnat úbytek ztracené „německé krve“ během válečných bojů na frontě.¹¹ Na anektovaných územích byla germanizační zadání realizována rovněž i v oblasti kultury, bylo přísně zakázáno vydávání polských novin i časopisů, zkonfiskovány radiopřijímače, uzavřena polská divadla, kina, muzea a školy. Dále byla uzavřena většina katolických kostelů, kněží byli nuceni přestat úplně či za velmi omezených podmínek, vykonávat svou pastorační činnost. Některé polské kulturní instituce byly „přenechány“ Němcům. Polský jazyk byl nahrazen němčinou, obzvláště v úředním prostředí, obchodech i na dalších veřejných místech. Místo polských názvů měst, ulic, úřadů a institucí byly zavedeny názvy německé. Germanizace měla působit zcela proti tvoření nové vrstvy inteligence.¹²

Okupanti využívali různé způsoby a metody exterminace polského obyvatelstva. Často se rozhodovali na základě své vlastní ideologie a politiky. Hitlerovská ideologie národního socializmu, opřená o rasismus, považovala Židy, cikány a slovanské národy za lidi nízké kategorie, označovala je jako „podlidi“. Sovětská politika zase směřovala k vyhlazení osob, které byly označeny jako antisovětské a protikomunistické. Během celé doby okupace prováděla vyhlazování Bezpečnostní policie, již napomáhali i místní Němci. Sověti takové činy prováděli za pomoci milice (dobrovolné skupiny ozbrojených lidí), skládajících se z Ukrajinců, Bělorusů a Židů. Zatčené osoby byly velmi zřídka propouštěny na svobodu, nejčastěji byli zabíjeni během výslechů, často také oběšeni, zastřeleni, vražděni, a to zcela individuálně nebo skupinově během veřejných poprav.¹³

¹⁰ WALCZAK, *Polityka oświatowa i naukowa...*, cit. d., s. 536.

¹¹ PILICHOWSKI, Czesław. *Dzieci i młodzież w latach drugiej wojny światowej*. Warszawa 1982, s. 291. ISBN 83-01-03359-2.

¹² WALCZAK, *Polityka oświatowa i naukowa...*, cit. d., s. 537.

¹³ Tamtéž, s. 539.

2. ŠKOLSTVÍ NA OKUPOVANÝCH ÚZEMÍCH

2.1 Strukturální změny v polském školství během německé a sovětské okupace

Válka i okupace byly obdobím, ve kterém polské školství (a nejen to) bylo závažným způsobem zdevastováno. Bylo to období neustálých krádeží všeho, co bylo možné vzít a zároveň vyvést z Polska za východní a západní hranici. Je třeba podtrhnout a připomenout dynamický rozvoj polského školství po získání nezávislosti v roce 1918. Školy všech typů i stupňů vznikaly a rozvíjely se velmi rychlým tempem. Stavěly se nové budovy, výukové prostory, speciální pracovny, rostl také počet technického a výukového vybavení. Např. základní školství během školního roku 1925–1926 disponovalo 31 000 výukovými třídami ve vlastních budovách a o deset let později dokonce 47 000. Rozvoj kvality školství byl značný a viditelný po celou dobu Druhé Polské republiky. Díky státním i soukromým fondům vznikaly nové, moderní školní objekty. Průběžně se zvětšovaly materiální zásoby vysokého školství, středního i základního, což zajišťovalo lepší a odpovídající podmínky pro práci a vzdělávání.¹⁴

Rozdělení Polska v roce 1939 na část území připojené k Říši, na Generální Gouvernement (GG) a na část připojenou k Sovětskému svazu, mělo pro Poláky podstatný význam ve formování vzdělávací a vědecké politiky. Obecně bylo stanoveno, že se politika v daných částech liší. Školní mládež, jež neměla žádnou možnost volby, musela využít to, co nabízela v dané oblasti školská okupační vláda. Vlastní ambice, touhy a výchovné procesy mohla uspokojit pouze formou tajného vzdělávání. Na celém území okupovaného Polska byla situace týkající se školství, učitelů a mládeže úzce spojena s osudy celého polského národa, který se navzdory četným porážkám nevzdal, spíše naopak – započal podzemní boj ve všech směrech.¹⁵ Jistý vztah k polskému školství projevovali čelní představitelé hitlerovské strany NSDAP a obzvláště ti, kterým bylo přislíbeno vedení v jednotlivých oblastech zabraného Polska.¹⁶ Na východních územích, kde došlo k deportacím, zatčením a popravám, byl v jistém smyslu postoj k Polákům změněn. Začala se projevovat snaha o sjednocení části inteligence a dalších osob, kteří byli dříve ztotožňováni s komunistickou ideologií. Tato snaha přinesla ovoce. Útočné akce ze strany NKVD

¹⁴ WALCZAK, Marian. *Straty materialne i szkody moralne szkolnictwa polskiego w okresie okupacji 1939-1945*. Warszawa 2001, s. 6-7. ISBN 83-7204-232-2.

¹⁵ WALCZAK, *Polityka oświatowa i naukowa...*, cit. d., s. 544.

¹⁶ Albert Forster – Pomoří, Artur Greiser – Velkopolsko, Fritz Brecht – Slezsko, Erich Koch – Východní Prusy a Hans Frank – Generální Gouvernement.

byly omezeny, byly pozastaveny masové deportace, a častěji docházelo k projednávání záležitostí spojených se vzděláváním dětí a polské mládeže.¹⁷

2.2 Hitlerova politika vzdělávání na území GG a územích připojených k Říši

S rozdělením území se pojí také odlišné zacházení s Poláky. GG s „hlavním městem“ v Krakově měl představovat dle oficiálního výroku Hanse Franka jakousi „rezervaci“, do které mělo být přesídleno celé obyvatelstvo ze západního teritoria (zemí připojených k Říši). Způsoby, jak vyhubit polské obyvatelstvo se měnily v závislosti na vojenské a politické situaci. Vítězství Německa během zářijové invaze do Polska bylo pro polské obyvatelstvo obrovským šokem. Již v prvních dnech nebyl zorganizovaný ani politický ani hospodářský stav země, rovněž ani kultura a věda. Přes všelike mezinárodní konvence se Němci nebáli použít krvavý teror a metody, vedoucí ke zlomení vůle polského národa a dovést ho k úplné zkáze.¹⁸ Počátek školního roku 1. září 1939 nebyl zcela možný. Často se stávaly případy, kdy se výjimečně podařilo s výukou začít, zvláště ve východní části země, ale i tam, po několika dnech svou činnost musela přerušit.¹⁹ V září 1939 narazilo otevírání základních škol a škol středních na velmi vážné komplikace jako byl nedostatek vybavení, školních tříd či personálu. Jedna z učitelek vzpomíná:

Na začátku října jsem se vracela z válečného pochodu a další den jsem se vydala do školy. Shromáždila jsem pedagogický sbor, školníka, představitele rodičovského sdružení a určila jsem datum začátku výuky. Tento den se nám všem vryl do paměti. Němci nám před očima likvidovali veškeré školní vybavení... Ve školní budově nezůstala ani jediná okenní tabule, dovnitř se prodíral mráz a za zdmi probíhalo peklo.²⁰

¹⁷ WALCZAK, Marian. *Polskie środowisko szkolne na terenach wschodnich II Rzeczypospolitej (1939-1945)*. In *Przegląd Historyczno-Oświatowy*, 1995, nr 3-4, s. 178-184.

¹⁸ KRASUSKI, J. *Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej (1939-1945)*. Warszawa 1971, s. 25.

¹⁹ MIĘSO, Józef. *Historia wychowania – XX wiek*. Warszawa 1989, s. 219. ISBN 83-01-01504-7.

²⁰ GŁĘBOCKI, Wiesław; MÓRAWSKI, Karol. *Kultura walcząca, 1939-1945: z dziejów kultury polskiej w okresie wojny i okupacji*. Warszawa 1985, s. 89. ISBN 83-223-223-80.

Několik dní po oficiálním prohlášení GG ze dne 31. října 1939, se konala v Lodži konference na téma německé kulturní politiky vůči Polsku, které se účastnil i generální gubernátor Hans Frank a jeho zástupci: A. Seyss-Inquart a ministr propagandy Joseph Goebbels, na níž se mimo jiné projednávalo např. to, že se Poláci mohou vzdělávat jedině proto, aby pochopili, že jako národ nemají absolutně žádnou perspektivu a dále téma odstranění domácích radiových přijímačů a rozšíření rozhlasového systému, jež by plnily roli v předávání propagačních informací pro polské obyvatelstvo.²¹

Himmler sepsal dne 15. května 1940 vyhlášku, týkající se záležitosti rasové politiky NSDAP, a nazval ji *Několik postřehů o zacházení s cizorodými na východě*. Zmínil se v něm o biologickém a etnickém vyhubení polského národa. Záměrem Himmlera byla likvidace všeho polského, a to takovým způsobem, že děti ve věku 6–10 let, které odpovídají rasovým předpokladům, budou posílány do Říše. Pro většinovou část obyvatel neexistovala možnost studia delší než čtyři roky na Lidové škole (jednalo se o mimoškolní samosprávné instituci, většinou s možností bydlení na internátech, jež vyučovala metodou holistického vzdělávání opřené o výklad „živým slovem“ a nezávislosti a samostatnosti svěřenců; často spojené s vesnickým prostředím).²² Z pohledu Himmlera taková škola měla zajistit pouze znalosti počítání do 500, umět se podepsat a také vstípit si do hlavy, že božím příkazem je oddanost německému národu, slušnost, píle a úcta.²³ Nařízení o školství v GG z 31. října 1939 Hanse Franka nařizovalo tvořit oddělené školy pro děti německé a děti polské. Na všech místech, kde žila více než desítka německých dětí s povinnou školní docházkou, měla podle nařízení působit německá škola. Od počátku převládal názor, že vysokoškolské vzdělání, dokonce i středoškolské vzdělání je Polákům zcela nepotřebné, v důsledku čehož byly všechny vysoké školy na území GG a v zemích připojených k Německu, nečinné.²⁴

²¹ Tamtéž, s. 32.

²² SOLARCZYK, H. *Pozaszkolna edukacja obywatelska (polityczna) młodzieży i dorosłych*. In *Rocznik Andragogiczny*, 2007, s. 174–187. ISBN 978-83-7204-710-6.

²³ ŁUCZAK, C. *Polska i Polacy w Drugiej Wojnie Światowej*. Poznań 1993, s. 465. ISBN 83-232-0511-6.

²⁴ IGNATOWICZ, *Tajna oświata i wychowanie...*, cit. d., s. 14.

2.3 Školní administrativa

Vypuknutí války v září roku 1939 způsobilo celkovou dezorganizaci dobře vybudované školní administrativy. Nejvyšší školský orgán, ministerstvo náboženských vyznání (NV) a veřejného vzdělávání (VV) s ministrem prof. Wojtěchem Świątoslavským, bylo nuceno evakuovat se 6. září 1939 do Lublinu. Vedení resortu se ujal Kazimierz Szelągowski, se kterým ve Varšavě zůstalo i několik desítek úředníků. Vzhledem k nedostatečnému propojení mezi ministerstvem a dalšími územními jednotkami, navázal spolupráci se Sdružením polského učitelstva a sdružením učitelstva středních a vysokých škol (*Związek Nauczycielstwa Polskiego i Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych*). Spojení se ukázalo být užitečným, neboť na počátku října fungovala, vzhledem k současným podmínkám, ještě územní síť učitelských spolků. Školní centrální a oblastní administrativa byla ve většině zlikvidována ještě v roce 1939. Ke konci listopadu rozhodla Hitlerova okupační vláda o rozpuštění Ministerstva NV a VV a lublinského kuratoria, avšak varšavské kuratorium přetrvalo až do června roku 1940.²⁵ Pro uspořádání školské administrativy na úřadu GG v Krakově byl povolán z říšského ministerstva Robert Möckel, který se po tříměsíční přípravě dokumentu *Narizení školské správy v GG* vrátil zpět do Berlína. Na základě tohoto projektu vznikla *Vyhláška o struktuře školské správy v GG*, kterou 16. března 1940 stvrdil podpisem Hans Frank. Mimo jiné se tato vyhláška zmiňuje o úřednících školské správy, kteří musí mít německou státní příslušnost nebo být součástí německého národa. Školními inspektory pro polské a ukrajinské školy mohli být jmenováni Poláci nebo Ukrajinci. Mohli se jimi stát tehdy, pokud nebyli trestně stíháni a disponovali znalostmi německého jazyka. Další vyhláška *O přestavbě administrativy GG* z 16. března 1941 přinesla změnu názvu dohlížejíci instituce na Hlavní odbor nauky a vzdělávání (Hauptabteilung Wissenschaft und Unterricht).²⁶ Bezprostřední správu nad školami vykonávaly okresní i městské školní úřady (Kreisschulamt, Stadtschulamt). Okresní školní úřad řídil školní poradce (Kreisschulrat), zpravidla Němec, kterému byli k dispozici školní inspektori (Poláci, nebo Ukrajinci) a úředníci.

²⁵ WALCZAK, *Polityka oświatowa i naukowa...*, cit. d., s. 546.

²⁶ Tamtéž, s. 548.

V případě uvolnění ředitelského místa měli přednost ti učitelé, kteří podepsali Německý národní list nebo učitelé, kteří plynule ovládali německý jazyk.²⁷

2.4 Vysoké školy a výuka

Z vyhlášky Wetzla i Hechta (oba dva byli právníci a tvůrci výše zmíněného Generalplan Ost) a jejich vyjádření ke školství se můžeme dočíst:

*Univerzity a jiné vysoké školy, odborné školy, stejně jako střední školy jsou centry polského šovinistického vzdělávání, a proto musí být zcela uzavřeny.*²⁸

Již v září roku 1939 pracovníci a studenti dynamicky se rozvíjející Poznaňské univerzity (kde studovalo 4 749 studentů, pracovalo 100 profesorů, a více než 200 dalších vědeckých sil) byli nuceni svou činnost přerušit. Zákaz vydalo gestapo ihned poté, co vkročilo na území školy. 21. září 1939 čekal stejný příběh i Obchodní akademii a katolické studium a mnoho dalších. Budovy a veškeré vybavení poznaňských vysokých škol byly předány nově otevřené poznaňské univerzitě, ale patřící pod Říši (Reichsuniversität Posen), do které polská mládež neměla přístup.²⁹ Většina školního vybavení byla zabavena německými úřady, později byl dokonce vytvořen i pseudovědecký Institut für Deutsche Ostarbeit (zadáním této instituce bylo sbírání materiálu o domnělém německém charakteru polských zemí, ředitelem tohoto institutu byl do roku 1945 dr. Wilhelm Coblitz).³⁰

Čím dál více byl pocíťován nedostatek odborníků v různých odvětvích, především v technice a medicíně. Němci na jedné straně absolutně nepřipouštěli vysokoškolské vzdělání ani pro Poláky, ani pro Ukrajince, ale zároveň nutně potřebovali inženýry, lékaře, veterináře a další specialisty, jež se stali oběťmi válečných bojů. Objevovaly se různé návrhy

²⁷ WALCZAK, *Działalność oświatowa i martyrologia nauczycielstwa polskiego pod okupacją hitlerowską 1939-1945*. Wrocław 1987, s. 139. ISBN 83-04-02588-4.

²⁸ *Memorial Hechta i Wetzla, Okupacja i ruch oporu w Dzienniku Hansa Franka 1939-1945*. Warszawa 1972, s. 138.

²⁹ WRÓBELSKA, Teresa. *Uniwersytety Rzeszy w Poznaniu, Pradze i Strassburgu jako model hitlerowskiej szkoły wyższej na terytoriach okupowanych*. Toruń 1984, s. 78-83. ISBN 8323100276.

³⁰ RYBICKA, Anetta. *Instytut Niemieckiej Pracy Wschodniej: Kraków 1940-1945 r. Instytut für Deutsche Ostarbeit*. Warszawa 2002, s. 49. ISBN 83-7181-255-8.

generálního gubernátora, který po mnoha změnách i váhání souhlasil s projektem „Hlavní odbor nauky a vzdělávání“ a v dubnu roku 1942 došlo k otevření dvou škol. V letech 1942-1944 fungovaly dvě takové instituce: Vysoká škola technická (Staatliche Höhere Technische Fachschule) ve Varšavě a Státní odborné kurzy (Staatliche Fachkurse) ve Lvově. Varšavská technická škola provozovala následující specializované fakulty: stavebnictví, stavba strojů, chemické obory, zatímco ve Lvově byla možnost studia na jiných kurzech v odvětví medicíny, farmacie, veterinářství, techniky, zemědělství a lesnictví. Výuka trvala dva roky, po jejím ukončení nebyly udělovány žádné tituly ani diplomy k ukončení studia. Zájem o studium byl vysoký, čehož jsou důkazem počty uchazečů ve Varšavě – průměrně až 1 500 osob, ve Lvově 2 900 (více než 2000 Ukrajinců, a cca 900 Poláků). Počty nejsou veliké, jedná se pouze o 8 % předválečného stavu studentů, avšak možnost jakéhokoliv studia byla pro polskou mládež více než vzácnou příležitostí. Na Vysoké technické škole ve Varšavě plnil funkci ředitele německý profesor Albert Gültinger, avšak jeho zástupci již byli profesorové z polských řad. Ve Lvově měl každý jednotlivý obor svého německého vedoucího, ale rovněž zástupce hledali mezi Poláky. Ideální by bylo obsazení Němcem, avšak odpovídající zkušenosti v tomto případě rozhodovali o přijetí (v roce 1943 bylo ve Lvově zaměstnáno dohromady až 1 240 pracovníků, z čehož 70% Poláků, 26% Ukrajinců, 3% Němců, 1% další).³¹

2.5 Střední školy (se všeobecným zaměřením)

Na území GG od 31. října 1939 platilo nařízení Hanse Franka, ve kterém byly zahrnuty základní školy, i střední odborné školy, zatímco o gymnáziích nebyla zmínka, což v praxi znamenalo úplné odstranění. Příkladem takovýchto postupů likvidace může být Varšava, kde byl vydán zákaz k uzavření fungujících středních škol ve dnech 15. a 16. listopadu 1939 z důvodu údajné epidemie tyfu. Výuka však byla pozastavena až do konce války.³²

Od ledna roku 1940 začaly platit nové strukturální změny, především dvě. První z nich se týkala znárodnění soukromých škol, druhá likvidace škol duchovních a náboženských skupin.

³¹ WALCZAK, Marian. *Kształcenie na poziomie wyższym we Lwowie (1942-1944)*. In *Nauka Polska*, 1993, nr 1, s. 107-122.

³² KAŹMIERSKA, Janina. *Szkolnictwo warszawskie w latach 1939-1944*. Warszawa 1980, s. 199. ISBN 83-010-2056-3.

Polské školství, fungující na základě *Ústavy o vzdělávacím systému* z 11. března 1932 začalo fungovat podle platného vzoru v Sovětském svazu. Trojstupňové základní školy a střední školy (se všeobecným zaměřením) byly zastoupeny čtyřletými a čtyřtřídními školami (neúplnými středními školami) desetiletými a desetitřídními školami, tedy úplnými středními školami. Čtyřleté školy byly umístěny hlavně na vesnicích, zatímco desetileté školy byly lokalizovány v městech či větších vesnických aglomeracích. Absolventi desetileté školy se mohli ucházet o přijetí na vysoké školy.³³

2.6 Střední odborné školy

Tyto školy fungovaly se souhlasem německých okupačních vlád, ale v zásadě pouze na území GG. Po uzavření středních škol se jedinou možnou formou středoškolského vzdělávání staly odborné školy nebo školní kurzy. Od školního roku 1940/41 stanovila školní německá vláda dočasné reorganizační změny v odborném školství. Týkaly se především zemědělských škol, obchodních škol, průmyslových a řemeslnických škol a škol se zaměřením na ženské profese. Jednalo se o zavedení z velké části praktické výuky s omezením předmětů, které se zaměřovaly na intelektuální a mentální stránku života. Cílem měla být rychlá a efektivní příprava na budoucí profesi, především v řemeslnickém odvětví. Výuku zde mohli vykonávat polští učitelé. Od 1. září 1941 byly zavedeny nové organizační zásady o fungování středních odborných škol a zejména o dvou typech škol, střední odborná učiliště a střední odborná škola. SOU byly rozděleny na dvě formy, jako škola povinná pro mládež, která pracuje v zemědělství, v řemesle a službách, a nepovinná škola pro nepracující mládež. Byl to tzv. první nebo nižší stupeň vzdělávání po ukončení základní školy. Nepracující mládeži byla zajištěna každodenní výuka (více než 40 hodin týdně), zatímco pro mládež pracující byl rozsah výuky žalostný, ohraničený do 6–8 hodin týdně. Němci preferovali školy povinné, které kombinovaly jak výuku, tak práci. Zemědělské školy, zvláště ty povinné, soustřeďovaly početnou skupinu vesnické mládeže, která vykonávala praktickou výuku v zemědělském hospodářství, zahradnickém či lesním odvětví a doučovala se teorii během několika hodin v týdnu, nebo pracovala během

³³ JANUSZEK, F. *Polityka oświatowa ZSRR na okupowanych terenach wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939-1941*. In *Przegląd Historyczno-Oświatowy*, 1991, nr 3-4, s. 135-137.

jara, léta i podzimu a teoretické vzdělání si doplňovala v zimě. V roce 1942 chodilo do těchto škol až 98 % žáků všech zemědělských škol (povinných i nepovinných). SOŠ – které stanovovaly druhý, vyšší stupeň vzdělání byly určeny pro žáky, kteří ukončili první stupeň SOU s dostatečným počtem praktických hodin a úspěšně složenou vstupní zkouškou. Jednalo se o školy dobrovolné a zpoplatněné. I zde se německá vláda snažila o jistá omezení, spíše z politických důvodů. Obory realizované na těchto školách byly následující: technickoprůmyslové, obchodní, zemědělské a obory zaměřené na ženské profese. Od těchto škol si mnozí hodně slibovali, avšak tyto školy ztratily na významu, když ve školním roce 1940/41 došlo ke zkrácení počtu let, tedy zkrácení výuky místo třech na dva roky a ve školách zaměřené na obchod pouze na rok.³⁴

2.7 Základní školy

Na území GG (s největším počtem polského obyvatelstva) v letech 1939-1945 platilo již zmíněné nařízení H. Franka ze dne 31. října 1939 a konkrétně část 3., ve které se zmiňuje, že polské základní školy musí, pokud tak neučinily, začít vykonávat činnost. Toto nařízení se zdálo být jasné a nadějně. Neobsahovalo žádná omezení, ani organizační, ani programová, dokonce ani personální. Polské základní školy měly ve své práci pokračovat, otevírat školy, které byly do té doby uzavřeny, a co je nejdůležitější – s účastí polských učitelů. Nicméně všechny židovské školy byly ihned uzavřeny a odstraněny, včetně dětí a učitelů židovského původu. 31. srpna 1940 začalo platit nařízení o židovském školství, ke kterému se zavazovala Židovská rada, která sloužila k udržování odpovídajícího počtu škol. Jednalo se o školy soukromé, zakládané na území ghatt, které jako jediné byly pro židovské děti dostupné. Stanovisko německé politické správy bylo vůči privátnímu školství velmi skeptické. Byly vydávány různé právní dokumenty, které stěžovaly, ba dokonce znemožňovaly vznik takovýchto škol. Na území GG musela být dodržována povinnost sedmileté školní docházky pro děti ve věku od 7–14 let a rozdělení základních škol na tři stupně. Názvy škol byly dvojjazyčné a součástí názvu bylo místo nebo číslo, jež zastupovala jména patronů. Vyučovalo se podle předválečných výukových plánů, avšak v krátké době územní školská vláda nařídila programové změny, které

³⁴ WALCZAK, *Polityka oświatowa i naukowa...*, cit. d., s. 562-563.

měly odstranit důležité předměty. S tímto problémem se polští učitelé vypořádali svým vlastním způsobem, často se uchýlovali k výuce těchto zakázaných předmětů formou tajné výuky. Až 30. července 1943 se objevilo dlouho slibované nařízení tzv. *Neuordnung des Unterrichts an polnischen Volksschulen* (Reorganizace výuky na polských základních školách). Podstatný význam pro obecné školství měl dokument *Neuordnung des Unterrichts an polnischen Volksschulen* (Reorganizace výuky na základních polských školách), byl vydán v brožuře o 27 stránkách v německém i polském vydání. Nařízení se týkalo uspořádání školství, výukových plánů i organizace jednotlivých předmětů či učitelských povinností. Dle tohoto dokumentu o tomto typu školství rozhodoval počet dětí a učitelů. Např. škola o jedné třídě s jedním učitelem byla uspořádána od 20 do 100 žáků, škola se sedmi třídami o 7 učitelích – počet žáků od 461–500.³⁵

Plán učení sedmitřídní základní školy byl označen písmenem A a přidělen velkým městům (náboženství, polský jazyk, aritmetika a geometrie, přírodopis, praxe, zeměpis, výtvarná výchova, zpěv). Frekvence hodin se lišila podle tříd (1. – 7. ročník). Druhá část plánu byla označená písmenem B, dotýkala se základních škol v menších městech i na vesnicích. Zde byl zvýšen počet hodin přírodopisu ve 3. – 6. ročníků o 6 hodin týdně a praxe 4. – 7. ročníků až o 4 hodiny týdně, zatímco byl zmenšen počet hodin výtvarné výchovy a zpěvu v 3. – 7. ročníku po 5 hodinách týdně. Jiný plán dostaly školy šestitřídní, ve kterém nebyly započítány sedmé třídy, celkem bylo 160 hodin, oproti 190 hodinám. Pro ročník 5. a 6. nebo 6. a 7. byla stanovena výuka společná. V dalších plánech výuky (školy pětitřídní a čtyřtřídní, tří i dvoutřídní) – spojování ročníků do jedné třídy, čímž se zmenšoval počet hodin (5-ti třídní 130 hodin, 4 třídní 100 hodin, v prvních třídách se hodiny zpěvu a hodiny kreslení měly konat v čase hodin polského jazyka i během praxí). V jednotřídní obecné škole jeden učitel vykonával 30 hodin týdně, spojující na 2 hodiny denně třídy 1. a 2. ročníku a na 3 hodiny denně třídy 3. a 4. ročníku. Školy v žádném případě nemohly zajistit kvalitní a dostatečné výsledky, zvláště pokud byl počet studentů větší. Ve škole o sedmi třídách jeden ročník žáků stanovil jednu třídu o počtu 30 hodin týdně, zatímco v jiné škole sedm ročníků bylo uspořádáno do 4 tříd rovněž s 30 hodinovým

³⁵ *Wissenschaft und Unterricht*, příloha k nařízení ze dne 30. července 1943 v záležitosti reorganizace základního školství pod názvem *Neuordnung des Unterrichts an polnischen Volksschulen*: Počet žáků – počet tříd – počet učitelů, s. 8 (v jaz. německém a s. 23 v jaz. polském).

rozvrhem.³⁶ Takto připravená reforma však ve školním roce 1943/44 nebyla zcela v platnosti, poněvadž se Němci potýkali s mnoha úskalími probíhající války, proto se pro ně v tomto období výuka stala druhořadou záležitostí. Často docházelo i k obsazení školní budovy z válečných důvodů, což vedlo k častému přerušování ve výuce základního vzdělávání.³⁷

2.8 Učebnice či pouhé propagandistické čtivo?

Všeobecně školství mělo během okupace velmi nízkou úroveň vybavení, často velmi zastaralé a nefunkční. Příčinou byla další a další německá nařízení týkající se konfiskace školních učebnic (19. prosince 1939 – týkalo se to předmětů, které byly vyřazeny z výukového programu, v roce 1940 – učebnice pro předměty matematicko-přírodní, v 1941 náboženské učebnice).³⁸ Učitel z Nadarzyna vzpomíná na své tehdejší dětské pobouření:

*Prvním takovým násilným momentem ze strany Němců byla vyhláška, která nařizovala odevzdání učebnic polského jazyka. Jako jedenáctiletý chlapec jsem se s tím nemohl smířit, s tím, že v našem Polsku nebude možné učit se z polské učebnice. Už tady se projevila německá zločinnost...*³⁹

Akce „každá zachráněná kniha vážena zlatem“ byla efektivní, ale v žádném případě nemohla zaplnit všechny mezery. Vláda měla v úmyslu vydávat vlastní učebnice, obsahující především německý pohled na věc, co se týče didaktiky, ale vznikaly pochybnosti, že nedostatek učebnic i čtení přinutí učitele k samostatnému zásobování výukových materiálů. Nekontrolované činnosti učitelů dráždily Němce a v jistém slova smyslu je nutily být více aktivními. Výsledkem toho bylo kvapné vydávání několika učebnic a dalších výukových materiálů. Prvním počinem Odboru výuky, výchovy a vzdělávání bylo ve školním roce 1940-41 vydávání povinného časopisu pod názvem *Ster (Kormidlo)*. Tento časopis byl vydáván jako náhrada chybějících knih pro děti z 3. – 7. tříd výhradně na polských základních školách,

³⁶ *Neuordnung des Unterrichts an polnischen Volksschulen*, s. 24.

³⁷ Tamtéž, s. 559-560.

³⁸ CHRZAN, B. *Dokumenty hitlerowskich władz oświatowych mówią same za siebie*. In *Przegląd Historyczno-Oświatowy*, 1968, nr. 4, s. 550-553.

³⁹ MADAJCZYK, Czesław. *Generalna Gubernia w planach hitlerowskich*. Warszawa 1961, s. 47.

mimo to obsahoval dětské obrázky vytvořené technikou mědirytu.⁴⁰ Avšak časopis neodpovídal ani programům metodickým, ani požadavkům výuky polského jazyka i dalších jiných humanitních předmětů, a už v žádném případě nemohl zastoupit učebnice. Publikované texty autorů ve *Steru* byly spíše průměrné, Poláky iritoval svou německou propagandou, vyhýbal se za jakoukoliv cenu výrazům jako polský či rodný. Tyto výrazy byly s velkou pečlivostí mazány dokonce i z citovaných fragmentů originálních polských autorů. Německá školská vláda uznala *Ster* za univerzální časopis, který měl stanovit základ výuky polského jazyka a měl plnit roli povinné četby. Také proto bylo vedení školy doporučováno tento časopis si předplácet, byl dokonce stanoven povinný limit na zakoupení takového množství časopisu, který by se rovnal polovině počtu žáků ve škole. Školy sabotovaly nákup *Steru* jako náhradu za předešlé kvalitní učebnice i četbu. Bojkot předplácení časopisu se stal symbolem protestu a byl výrazem morálního postoje polského učitelstva. Někteří ředitelé škol byli za tento bojkot přísně potrestáni. V roce 1942 se vzhledem k nedostatku papíru se časopis začal čím dál méně objevovat.⁴¹

Polští učitele vystoupili s vlastními nápady na rozvoj četby. Je známo několik případů např. uspořádání třídních knihovniček z knih, které patřily studentům, velmi se rozšířil systém oběhu knih „z ruky do ruky“ z beletristické literatury, knížek s vlasteneckým obsahem nebo různé způsoby dodávání knížek dětem i podněcování je k četbě. K výuce odborných předmětů učitelé využívali v rámci možností předválečné učebnice. Studenti zase používali skripta zpracovaná učiteli nebo vlastní zápisky z přednášek. Hned několik studentů se o knížky dělilo navzájem.⁴² Podobně jako pro děti ze základních škol vycházel časopis *Ster*, pro starší žáky středních odborných škol byl zaveden v roce 1941 (opět i zde platila povinnost předplácet si časopis) *Zawód i Życie* s podtitulem podtrhující jeho tematický okruh: *Czasopismo poświęcone wiedzy rzemieślniczej, handlowej i rolniczej* Redakce s vášní užívala antisemitská a antikomunistická hesla, usilovně podněcovala mládež k plodné práci, „aby práce a činy vítězily nad prohrou, abychom mohli budovat lepší zítřky této země...“⁴³ Záměrně byl použit výraz *této země* místo spojení *polské země* nebo *Polska*, což byl evidentní znak, který by mohl povzbudit patriotické citění u mládeže těchto škol, a to přeci nebylo v proněmeckém

⁴⁰ KRASUSKI, *Tajne szkolnictwo polskie...*, cit. d., s. 157-158.

⁴¹ WALCZAK, *Działalność oświatowa...*, cit. d., s. 132.

⁴² Tamtéž, s. 134.

⁴³ *Zawód i Życie*, 1941, nr.1, s. 3.

a antipolském časopise přípustné. Po válce však nacházíme i několik pozitivních komentářů k jednotlivým obsahům časopisu *Zawód i Życie*, zvláště, co se týče článků věnující se zdokonalování konkrétní profese, zdokumentované a opatřené příslušnými ilustracemi, technickými nákresy, fotografiemi technického vybavení atd. Některé školy ke své výuce používaly časopis *Rzemiosło*, k předmětu „Nauka o zawodzie“.⁴⁴

2.9 Učitelé a mládež během didakticko-výchovného procesu

Učitelé a studenti si zaslouží speciální pozornost, především proto, že vše, co se tehdy dělo uvnitř škol, by se nestalo bez jejich pomoci. Těžké podmínky, které s sebou přinesla válka a okupace Polska, a na kterých se přičinila především i okupační školská vláda, musely mít učitelé na paměti a přizpůsobit se jim a výuce žáků. Hlavně na tom spočívala práce tehdejšího učitele. Likvidace učebnic a vzdělávacích prostředků zmenšilo atraktivitu a účinnost výuky, která téměř s jistotou musela být prováděna pomocí verbální komunikace. Vedle organizačních překážek se žák potýkal každý den s různým typem omezování. Příkazy školních vlád zakazovaly nošení školních uniforem a studentských čapek, zakazovaly příslušnost k jakékoliv školní i mimoškolní organizaci, příkazy zahrnovaly zákaz ubytování na dobročinných a klasických internátech, zákaz aktivity rad i rodičovských výborů na terénu školy. V polovině roku 1943 zdravotního pojištění žáka, nebo také ozdravný či jiný pobyt a jeho umožnění velmi záleželo na tom, jestli on nebo jeho rodiče jsou dosti užiteční pro německou ekonomiku.⁴⁵

GG bylo útvarem s největším počtem polských základních i středních odborných škol, což znamenalo i největší počet učitelů a žáků. Učitelé, jako čelní skupina polské inteligence byli od počátku terčem nacistické vlády. Jejich povolání bylo považováno za nebezpečné nejen pro národní socialismus ale i pro zájmy Třetí říše.⁴⁶

Z nedostatku jiných možností byla německá vláda GG nucena nejen zaměstnávat polské učitele a ředitele škol, ale dokonce i školní inspektory. Na přelomu let 1939–1940 v GG

⁴⁴ FRANCIC, Wilim, *Szkoła Rzemieślniczo-Zawodowa*. In *Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych: Materiały do dziejów oświaty w okresie okupacji hitlerowskiej (1939-1945) na terenie dystryktu krakowskiego* – cz. III, 1964, nr 4, s. 183.

⁴⁵KRÓL, Eugeniusz Cezary, *Polityka hitlerowska wobec szkolnictwa Polskiego na terenie Generalnej Gubernii (1939-1945)*. Warszawa 1979, s. 165-166. ISBN 83-02-00126-0.

⁴⁶ WALCZAK, *Polityka oświatowa i naukowa...*, cit. d., s. 578.

působili učitelé základních a středních odborných škol z doby předválečné, kteří pocházeli nejen z území GG, ale především učitelé ze zemí připojených k říši a z východních zemí. Avšak pouze na středních odborných školách vznikaly jisté další možnosti pracovního poměru právě z důvodu zvětšujícího se počtu mládeže. V tomto období německá školská správa analyzovala záležitost pracovního poměru a případné čistky v učitelských řadách. Konaly se různé konference, byla vydávána nařízení, která měla stanovit pevné limity pracovních míst. Tato jednání však nepřinesla očekávané výsledky, avšak stav zaměstnanosti se opravdu snížil až o jednu třetinu. Základem těchto rozhodnutí nebylo pouze odstranění několika předmětů, ale rovněž narůstající průměrný počet učňů na jednoho učitele, jednalo se až o 70–80 žáků (před válkou 63) a stanovený počet hodin týdně pro učitele (30 pro muže, 28 hodin týdně pro ženy). Tato čistka postihla rovněž i učitele základních škol, a to v době od května do srpna roku 1940. Byli propuštěni všichni, následně byli znovu přijímáni na původní pozice, ale již na základě přezkoumání jejich životopisu a osobního dotazníku, který byl vytvořen německou školskou správou. Tato „akce“ se dotkla především učitelů židovského původu, mnoha duchovních a učitelů, kteří se přesídlili na území GG.⁴⁷

Na počátku školního roku 1940-41 okresní školské úřady žádali od učitelů zaslání vlastnoručně napsaného životopisu s německým překladem, ke kterému měli přiložit osvědčení nahrazující učitelskou přísahu. Obsah tohoto osvědčení byl následující: zavazuji se, že moje pracovní povinnosti budou v souladu s poslušností vůči německé administrativě; se složenou přísahou o věrnosti vůči minulé polské zemi a jeho orgánům, nebo vůči kterékoliv politické organizaci se neztotožňuji. V některých místech, jako např. ve Varšavě, toto osvědčení bylo podepisováno za přítomnosti německých úředníků. Mělo se jednat o slavnostní akt loajálnosti vůči vládě. Odmítnutí podepsat šlo ruku v ruce s rezignací z učitelské funkce. Přesto učitelé, kteří toto osvědčení podepsali, zůstali i nadále věrni službě polského národa.⁴⁸ Další operací byl příkaz z 1. února 1941 v záležitosti založení osobních složek učitelů zaměstnaných na veřejných školách na území GG. Tyto složky byly rozdělené na hlavní dokumenty a přílohy. Hlavní dokumenty kromě běžných osobních dokumentů obsahovaly

⁴⁷ Tamtéž, s. 581.

⁴⁸ GÓRNY, Antoni: *Historia jawnego szkolnictwa powiatu krakowskiego podczas okupacji hitlerowskiej (1939-1945)*. In *Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych: Materiały do dziejów oświaty w okresie okupacji hitlerowskiej (1939-1945) na terenie dystryktu krakowskiego – cz.* IV, 1966, nr. 6, s. 84-115.

speciální dotazník i formální osvědčení o árijském původu učitele a jeho ženy. Pro některé učitele toto mohlo být velmi nebezpečné, zvláště pro ty, jejichž předválečné osobní složky zůstaly na místě a dostali se do rukou německých úředníků. Porovnání těchto složek a zjištění falešných či nepravdivých faktů mělo nepříjemné následky: výpověď z práce a k tomu navíc policejní stíhání. Podobný trest mohl stihnout učitele, kteří vyplnili nepravdu o stavu svého majetku nebo vyplnili něco, co nebylo v souladu se skutečností.⁴⁹ Mimo těchto složek byly na učitelích žádány další a další dokumenty a různé soupisy: jmenný soupis manželek/manželů, soupis německy mluvících obyvatel, soupis přesných adres, výkaz dovolených, jednotlivých názorů, fotografií apod. Hlavním tématem bylo neustálé opakování a připomínání zákazu používání jiných knížek i výukových materiálů než těch, které byly schválené Hlavním odborem výuky a vzdělávání. Mnoho z těchto dokumentů se týkalo témat, jako byl pořádek, čistota, ochrana dětí před nakažlivými nemocemi, lékařské péče pro učitele. Některé z těchto dokumentů měly vytvářet dojem, že právě Němci jsou ti, kdo dělají pořádek, Němci jsou ti, kdo píší stovky nařízení, oběžníků pro dobro škol, dětí a učitelstva, a ti nevděční Poláci škodí, střílejí a válčí proti nim.⁵⁰

2.10 Těžký život učitele

Učitelé, stejně jako i jiní Poláci, byli nuceni využít služeb tzv. „černého trhu“, protože v opačném případě hrozil hlad. Německá správa nereagovala, dokonce odmítala požadavky učitelských spolků na zvýšení přidělu potravin, často také vylučovala z přidělu jídla vesnické učitele.⁵¹ Potřeba trvalé udržitelnosti i úspornějšího rodinného rozpočtu nutila učitele hledat si práci navíc. Učitelé však neměli příliš mnoho možností na získání dalších zdrojů obživy. Střední plat učitele vycházel okolo 300 zł měsíčně bez žádného nároku na zvýšení. Po zaplacení povinných nákladů mu zůstal obnos pouze na nákup 12–15 kg chleba. Vzhledem na nuzné platové podmínky se polský učitel – na rozdíl od předválečných časů – nacházel mezi nejbídnější vrstvou společnosti. I z tohoto důvodu byl polský učitel velmi citlivý na vlivy komunistické propagandy, z druhé strany však narůstalo tempo opouštění učitelské profese. Bída, která se

⁴⁹ Rocznik KNP, 1979, T. XXIII, s. 120. *Nariadení /Zarządzenie/ nr 12 ze dne 29. března 1940.*

⁵⁰ WALCZAK, *Działalność oświatowa...*, cit. d., s. 149.

⁵¹ Tamtéž, s. 152.

vkrádala do učitelkých rodin, byla ještě bolestnější při představě, že němečtí učitelé, kteří pracovali i bydleli v mnohem lepších podmínkách, vydělávali průměrně 4x až 5x více.⁵²

Průměrný učitel si mohl přivydělávat např. udělováním soukromých zkoušek, dodatečnou prací v tajném školství, fyzickou prací – nejčastěji na nočních směnách, pěstováním zemědělských plodin, tvorbou jednoduchého ale přesto potřebného zboží, nelegálním obchodováním nedostatkového zboží.⁵³

Konference v Krakově, která se konala 10. ledna 1940 s účastí ředitele i pracovníků Odboru školství rozhodla o záležitosti propouštění i eventuálního znovuoobsazení učitelů a na jeho základě byl zaslán do škol 22. ledna 1940 dopis s následujícím obsahem:

Jménem vedoucího Oddělení kultury a vzdělání při vedoucím krakovského okresu budou propuštěni koncem března tohoto roku ze školy všichni učitelé a učitelky, ředitelé škol nevyjímaje, Nové zaměstnání mohou hledat pouze na jiné škole. Současně bude zpřístupněno 40% míst pro učitele, značná část učitelů nebude tedy zaměstnána. Na znovuzaměstnání mají nárok tito:

1) ženatí učitelé, kteří mají děti; 2) vdané učitelky s dětmi, jejichž muž je bez práce a nevlastní žádný majetek [nejčastěji se jednalo o domek a pás obdělávané půdy – A. R.]; 3) Starší, svobodní učitelé i učitelky pod podmínkou, že nevlastní žádný majetek, a nejméně pět let jsou aktivní ve veřejném školství.

Všichni ostatní učitelé a učitelky nebudou ode dne 1. dubna zaměstnáni ve školství na území tohoto okresu a doporučujeme už nyní hledat si práci v jiném oboru nebo přihlásit se o podporu v nezaměstnanosti. Učitelé, kteří splňují výše uvedené podmínky, se mohou hlásit s novou žádostí. Při obsazení ředitelských míst budou mít přednost ti učitelé, kteří dobře znají německý jazyk.⁵⁴

Výše zmíněné požadavky vyloučili tedy mladé, svobodné učitele, které hitlerovská okupační vláda nejvíce podezřívala ze spolupráce s odbojovým hnutím. Hitlerovi krátkozrací politikové však netušili, že právě tímto činem ještě více posílí chuť a angažovanost v odboji.

⁵² KŁOSIŃSKI, Tadeusz. *Polityka przemysłowa okupanta w Generalnym Gubernatorstwie*. Poznań 1947, s. 6.

⁵³ Tamtéž, s. 156.

⁵⁴ Rocznik KNP, 1979, t. XXIII, s. 119-120. *Nariadení /Zarządzenie/ nr 10 školního poradce v Miechowie ze dne 22. února 1940.*

Rozhodující byl počet žáků na jednoho učitele a týdenní míra hodin učení. Před válkou připadlo průměrně na jednoho učitele 63 žáků, což bylo mnoho. V dubnu roku 1940 byl tento počet zvýšen na 70 s předpokladem, že se tento počet zvýší na 80. Ustálen byl počet hodin práce učitele na 30, učitelky 28 týdně, tzn. na předválečné úrovni.⁵⁵

Válka a okupace v ničem neušetřila ani děti, ani dospívající mládež. Prožily drastickou evakuaci a boje v září roku 1939, účastnily se i vysídlovacích akcí, byli často umístováni ve vězeních, v pracovních a koncentračních táborech, kde byli zabíjeni ať už oni, či jejich rodiče a pokud přežili, tak pouze na základě rasových kritérií, jež je odsoudila k úplné germanizaci. Během hitlerovské okupace byly zavražděny až 2 miliony dětí a mládeže do 18. roku života a okolo 200 000 bylo vyvezeno za účelem germanizovat je, což představovalo až jednu třetinu lidských ztrát.⁵⁶ Učitelé se co nejvíce snažili děti chránit, především jejich psychický stav, také je chránit proti hrozícímu nebezpečí a vlivu německé propagandy. Ve školách visely různé propagandistické, často až křiklavě barevné plakáty a letáky, které oslavovaly velikost a moc Třetí říše a úspěchy německé techniky. Rovněž se na nich objevovalo i „lákadlo“ v podobě pracovních výjezdů na území Říše či antisemitská hesla typu „Židi – vši – skvrnitý tyfus“. Mládež se potýkala s různými formami nelegální činnosti, v mnoha případech se účastnila i tajného vzdělávání nebo ozbrojeného partyzánského hnutí. Často se angažovala i v podzemních vojenských hnutích jako byl například „Šedé řady (*Szare Szeregi*) (Svazek polských skautů bojujících v podzemí během 2. světové války. Vznikl na konci září 1939, skládal se z Organizace skautů /*Organizacja Harcerzy*/ a z Organizace skautek /*Organizacja Harcerek*/, působil na celém území Polska s hranicemi z roku 1939, spolek se rozpadl v lednu roku 1945).⁵⁷

Nepředpokládalo se, že by rodiče či učitelé byli připraveni v takovéto situaci na roli pečlivých vychovatelů. Z nedostatku zkušeností často jednali velmi intuitivně. Většina mládeže tehdy držela nad vodou myšlenka, že Polsko bude brzy osvobozeno, často se však mládež potýkala s myšlenkami bezperspektivní budoucnosti, neúmyslně se propadala na okraj společnosti, kde byl alkohol na denním pořádku, stejně jako zlodějství či korupce. Tato skupina dětí o školní docházku ztratila zájem a předmětů se neúčastnila. Často se objevovaly případy, kdy děti do školy chodit nemohly i přesto, že chtěly. V tom jim bránil

⁵⁵ WALCZAK, *Działalność oświatowa...*, cit. d., s. 146.

⁵⁶ PILICHOWSKI, *Dzieci i młodzież ...*, cit. d., s. 261.

⁵⁷ JABRZEMSKI, Jerzy i inni. *Szare Szeregi, Harcerze 1939-1945*. Warszawa 1988, s. 12. ISBN 83-01-06821-3.

nedostatek oblečení, neodpovídající obuv, kterou často ani neměly. Nevhodná hygiena, kruté zimy, nedostatek jídla – to vše způsobovalo zdravotní komplikace, které opět bránily účasti ve škole.⁵⁸

2.11 Školní rok

Rozdělení školního roku začalo platit nařízením z 15. srpna 1940 pro polské, ukrajinské a německé školy, a představoval 88 dní školních prázdnin, z toho 62 dní letních prázdnin. Školní rok, který trval od 1. září do 31. srpna, se skládal ze třech období: od září do prosince, od ledna do března a od dubna do června. 15 dní na Vánoce (od 23. prosince do 7. ledna), sedm dní na Velikonoce (od Popeleční středy do dalšího úterý), čtyři dny na Letnice (od předsváteční soboty do dalšího úterý včetně), 62 dní letních prázdnin (od 1. července do 31. srpna). Ale například školy ukrajinské měly z důvodu odlišného kalendáře prázdniny v celkově jiném pořadí.⁵⁹

3. POLSKÉ PODZEMNÍ ŠKOLSTVÍ

3.1 Tajné vzdělávání

Likvidace polského vysokého a středního školství či jeho značné omezení na základních a středních odborných školách na území GG, a rovněž celkové uzavření vysokých škol, včetně základních škol na územích vtělených k Říši se staly výchozím bodem tajné činnosti, jež byla protiútokem na diskriminující hitlerovskou politiku, která vedla k degradaci inteligence a kultury mladého pokolení Poláků. Tajné vzdělávání se zrodilo díky individuálním podnětům rodičů a samotných žáků, avšak o jeho rozvoj se zapřičinili sami učitelé i vědeckí pracovníci.⁶⁰

Tajné vzdělávání bylo ve své podstatě formou odbojového hnutí. Vytváření základů tajného vzdělávání se konalo za různých okolností. Hromadná zabíjení obyvatelstva v Pomorí,

⁵⁸ PILICHOWSKI, *Dzieci i młodzież...*, cit. d., s. 264.

⁵⁹ WALCZAK, *Działalność oświatowa...*, cit. d., s. 116.

⁶⁰ WALCZAK, *Polityka oświatowa i naukowa...*, cit. d., s. 587.

veřejné exekuce ve Velkopolsku, popravky, samozvané soudy ve Slezsku pohltily řadu obětí z prostředí učitelů a již na samém počátku okupace nastínily všem Polákům ozbrojený záměr okupantů. Početná zatýkání učitelů během zavírání škol všech typů i stupňů, vyvážení na nucené práce do Říše, přesídlování ze zemí západních na území Generálního Gouvernementu, vyhánění do zajateckých táborů jak koncentračních, tak vězeňských – prohloubily už tak velký nedostatek a úbytek učitelů. Existovala místa, ve kterých přebývalo během okupace více učitelů než před válkou, ale byla zároveň místa, kde se projevil úplný nedostatek učitelů nebo se jejich počet výrazně zmenšil v porovnání s předválečnými počty. Největší úbytek učitelů se projevil na územích přivtělených k Říši.⁶¹

V polské společnosti převládalo přesvědčení o blízkém konci války. Spoléhalo se na kvapný zákrok ze strany západních spojenců s rozhodným výsledkem porážky Třetí říše. Teprve až bolestná kapitulace Francie zapříčinila změnu názorů v této otázce. Mezi některými učiteli, zvláště ve velkoměstském prostředí, panovalo přesvědčení o nemožnosti uspořádání takového tajného vzdělávání, bez stálého místa pro vyučování, bez pomoci vzdělávacích pomůcek i možnosti systematické práce, jež by mohla zajistit plnou realizaci programu a opravdovou a kvalitní úroveň vzdělání. Rovněž byla navržena analýza možných ztrát, které by mohly nastat v případě odhalení podzemního vzdělávání tajnou německou policií. Počet lidí vtažených do této myšlenky, včetně učitelů, žáků a jejich rodičů, musel být nakonec velký, a v takové situaci udržet tajemství je záležitost velmi složitá a vyžadující obrovskou zodpovědnost a kvalitní organizaci. Idea tajného vzdělávání získávala stále širší okruh nadšených dobrovolníků i propagátorů mezi učiteli všech rovin školství. Na úrovni základního a středního stupně vzdělávání bylo zapotřebí splnění následujícího: Jednatelem rozhodujícím o vzniku i rozvoji podzemního vzdělávacího odboje byl učitel, jeho národní postoj i cítění pro povinnost, oddanost jeho profesi a náklonnost ke svým žákům; impulsem k započetí tajného vzdělávání byla rozhodnutí okupačních vlád zakazující otevření, případně nakazující uzavírání polských škol nebo omezující rozsah pedagogické činnosti s dětmi a mládeží; povzbuzujícím stimulem k vytrvání ve výukové konspiraci

⁶¹ WALCZAK, Marian, *Działalność oświatowa...*, cit. d., s. 160.

byla hluboká víra v nezávislost a přesvědčení o nutnosti odolávat okupačním snahám, které v oblasti vzdělání mají vést ke kulturní a intelektuální degradaci polského národa.⁶²

3.2 Polská podzemní vláda, její uspořádání, vznik a rozvoj TON

Velmi významnou událostí pro polský národ bylo vytvoření Delegace emigrační vlády (*Delegatura Rządu Emigracyjnego*) v Londýně, v jejímž čele stáli významní aktivisté Polského podzemního státu. (Polský podzemní stát působil na územích okupovaném Němci i Sověty v letech 1939–1945, vznikl 27. září 1939 a trval do července roku 1945, ozbrojenou formací PPS se stala Zemská armáda */Armia Krajowa/* a Národní ozbrojené síly */Narodowe Siły Zbrojne/*).⁶³ V rámci delegace vzniklo koncem roku 1940 Oddělení nauky a kultury (ONaK) (*Departament Oświaty i Kultury – DOiK*), zvaný Podzemním ministerstvem nauky */Podziemne Ministerstwo Oświaty/*. Organizační schéma Oddělení (Departamentu) a jeho na něm závislé územní jednotky, podléhal neustálým proměnám ve své expanzi a ve zdokonalování podzemní vzdělávací organizace. Skládal se ze tří základních útvarů: Výuky a vysokého školství (*Nauki i Szkolnictwa Wyższego*), Vzdělávání a výchovy (*Kształcenia i Wychowania*) a Kultury a umění (*Kultury a Sztuki*). Mimo jiné fungovaly ještě spolupracující buňky jako např.: Hlavní plánovací komise (*Główna Komisja Planowania*) nebo Asociační poradní komise (*Międzystowarzyszeniowa Komisja Porozumiewawcza*). Pětičlenný Departament se koncem roku 1940 rozrostl až na 60 osob.⁶⁴ Vedením departamentu byl pověřen Czesław Wycech, (narodil se 20. července 1899 ve Wilczogębach, byl učitelem a politikem, působil i ve Svazu polského učitelstva */Związek Nauczycielstwa Polskiego/*⁶⁵, během okupace byl členem Tajné učitelské organizace (TUO) a ředitelem Oddělení nauky a kultury (1945-1947), byl poslancem a maršálkem sněmovny a zemřel ve Varšavě v roce 1977)⁶⁶, který organizační záležitosti vykonával v souladu a ve spolupráci s Tajnou učitelskou organizací (TUO) (*Tajna*

⁶² Tamtéž, s. 161.

⁶³ KORBOŃSKI, Stefan. *Polskie Państwo Podziemne: przewodnik po Podziemiu z lat 1939-1945*. Warszawa 2008, s. 11. ISBN 978-83-247-1033-1.

⁶⁴ IGNATOWICZ, *Tajna oświata i wychowanie...*, cit. d., s. 21.

⁶⁵ Odborová organizace výukových pracovníků vysokého školství a obecně vzdělávání v Polsku vznikla 1. října 1905.

⁶⁶ WALCZAK, *Polityka oświatowa i naukowa...*, cit. d., s. 588.

Organizacja Nauczycielska – TON), o jejímž zahájení bylo rozhodnuto ke konci října 1939. Tajna učitelská organizace s krycím názvem TON, který mohl být interpretován zároveň jako Tajna Organizacja Nauczycielska nebo Towarzystwo Oświatowo-Niepodległościowe (Spolek nezávislého vzdělávání) či Tajna Organizacja Narodowa (Tajná národní organizace). Mnohoznačnost zkratky měla předejít případnému odhalení. Tajná organizace byla sestavena z malých skupin v počtu lidí od 3 do 5 osob.⁶⁷ V čele TONU stanuli Zygmunt Nowicki, Kazimierz Maj, Waclaw Tułodziecki, Teofil Wojeński a Czesław Wycech, jako členové tzv. Centrální pětky.⁶⁸ V průběhu jejich činnosti se počet členů zvětšil. Byl přijat plán o rozdělení povinností na dva stupně – na předsednictvo a výkonnou moc. Na začátku roku 1942 byli členové předsednictva tito: Z. Nowicki, C. Wycech, K. Maj, T. Wojeński, A. Jankiel, M. Wasyluk. Výkonné oddělení kromě výše zmíněných představovali ještě S. Dobraczyński, M. Tazbir, D. Dąbrowski, W. Dusza, W. Ferenc, M. Ossowska a J. Kreczmar. Sekretáři byli J. Kania, Ł. Klima, M. Wasyluk.⁶⁹

TUO soustředila svoji pozornost na vytvoření organizační sítě, na kontakty s podzemními politickými a vojenskými sdruženími, na pomoc a podporu tajného vzdělávání, zatímco ONaK bylo odpovědí polského podzemí a emigrační vlády na likvidaci centrálních a územních vzdělávacích institucí a na likvidaci většiny školství, což vyžadovalo i vytvoření vlastního administračního systému. V TUO fungovala od počátku roku 1940 Okresní správa (*Zarząd okręgu*) v Kielcích, Krakově, Lublinu a ve Varšavě, a ONaK vytvořil v těchto městech v roce 1941 ředitelství nauky a kultury. Jmenování těchto územních celků se konalo pouze na základě konzultace s SPU (Svaz polského učitelstva) a s Politickým poradním výborem (*Polityczny Komitet Porozumiewawczy* – poradní orgán Svazu ozbrojeného boje, který vznikl v únoru roku 1940 jako pobočka politických stran PPS /Polska Partia Socjalistyczna,/ SL /Stronnictwo Ludowe/, SN /Stronnictwo Narodowe/, SP /Stronnictwo Pracy/).⁷⁰

Vojenský „pěšec“ čili Služba polskému vítězství – Svaz ozbrojeného boje (*Slużba Zwycięstwu Polski – Związek Walki Zbrojnej*) měl již od konce roku 1939 vlastní

⁶⁷ IGNATOWICZ, *Tajna oświata i wychowanie...*, cit. d., s. 22.

⁶⁸ Zygmunt Nowicki (vedení), Czesław Wycech (organizační záležitosti), Kazimierz Maj (jednání s politickými a vojenskými organizacemi), Teofil Wojeński (tajné vzdělávání) a Waclaw Tułodziecki (vydavatelská činnost).

⁶⁹ DUSZA, W. *Tajne Nauczanie*. In *Głos Nauczycielski*, 1983, nr 31, s. 6.

⁷⁰ WALCZAK, *Polityka oświatowa i naukowa...*, cit. d., s. 589.

Komisi veřejného vzdělávání (*Komisja Oświecenia Publicznego*)⁷¹, jejímiž členy byli hlavně představitelé předválečné školské správy. Vedení KVZ vykonával od začátku Kazimierz Pieracki, později ho zastoupil Tadeusz Kupczyński. KVZ se významně podílelo na vytvoření center tajné výuky a na uspořádání různých forem pomoci učitelům, především na jihu Polska – v Krakově, menší měrou na jiných místech GG i na územích kolem Białystoku.⁷² Do konce okupace však přetrvala pouze spolupráce TUO a ONaK, což potvrdil vznik několika personálních unií v oblastních, obecních a komunálních strukturách.⁷³

TUO a ONaK stavěly na první místo záležitost tajného vzdělávání. Jednalo se především o rozšíření a upevnění organizační sítě tajného vzdělávání a o nezbytnou materiální pomoc nově vzniklým centrům. Více se zaměřili na realizaci předválečných vzdělávacích programů, na způsoby vykonávání zkoušek. Obě instituce spolupracovali harmonicky a efektivně v průběhu celé okupace, ve Varšavě až do propuknutí Varšavského povstání v roce 1944. Řadu povinností vykonávala mimo jiné Asociační poradní komise (APK) (*Międzystowarzyszeniowa Komisja Porozumiewawcza – MPK*), která se zabývala finančními záležitostmi tajného vzdělávání, včetně studentských poplatků a učitelských výplat. Byla vytvořena taktika při postupování vůči mnohým nařízením a zákazům ze strany okupantů, byly rozesílány různé instrukce, vydávány antidatované učebnice, knížky a skripta.⁷⁴ V této záležitosti jednu z hlavních rolí odehrála „Nasza Księgarnia“ (V roce 1941 umožnila „Nasza Księgarnia“ dopravu do středisek tajného vzdělávání přes 12 000 knížek, a během dalších let jejich distribuce ještě vzrostla), „Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych“ i „Ossolineum“, jež distribuovaly velké množství předválečných učebnic a knížek s přetištěným datem vydání. Učebnice byly nejvíce nápomocné při konspiračním vzdělávání, jejich rozšiřováním se zabývala učitelská sdružení, některé knihovny a rovněž i zmiňovaný spolek Šedé řady.⁷⁵

Školní objekty se často stávaly předmětem sdružování partyzánských skupin, mnoho učitelů a žáků patřilo k odbojovému hnutí. TUO a ONaK vytvořily oddělení Civilních bojů (*Walka Cywilna*) pod vedením jednoho člověka a konkrétně dr. Albina Jakiela. Síť Civilního

⁷¹ Orgán školské správy, který působil na území Druhé Polské republiky od 1. února 1918, staral se o zájmy všech škol různých typů a stupňů, péči o knihovny, archivy, muzea apod.

⁷² Tamtéž, s. 589-590.

⁷³ KRASUSKI, *Tajne szkolnictwo polskie...*, cit. d., s. 34.

⁷⁴ KAŹMIERSKA, *Szkolnictwo warszawskie...*, cit. d., s. 181.

⁷⁵ WYCECH, *Z dziejów tajnej oświaty...*, cit. d., s. 120.

boje pokryla skoro celé území GG a v mnoha případech byla spojována s odbornými školami a tajnými sdruženími studentské mládeže. Účastníci tohoto boje podnikali velmi působivým způsobem sabotážní a propagační akce. Organizovali a propagovali skutečný bojkot různých německých událostí, filmů, nakladatelství a výstav, schraňovali okupanty zakázané knížky a učebnice, chránili a zásobovali spolky tajného vzdělávání.⁷⁶

3.3 Tajné vysokoškolské vzdělávání

Vzniklo mezi studenty vysokých škol uzavřených během okupace, a mezi profesory a učiteli těch samých univerzit. Síť tajných studentských skupin vznikla ve velkých městech, která již před válkou byla akademickými centry, to znamená ve Varšavě, v Krakově, ve Vilniusu a ve Lvově, zřídka ale přece vznikala i v menších městech.

Překážky týkající se vybavení, místa apod. byly překonávány díky vynalézavosti učitelů, studentů a nejbližších spojenců. Byl vymezen prostor, který byl určen pro různá setkávání, dokonce byl získán souhlas na konání teoretických předmětů a cvičení v legálně fungujících školách, na klinikách a v nemocnicích. Tento způsob výuky probíhal po celou dobu okupace. Studenti tak získávali teoretické vzdělání např. v oboru medicíny, techniky a zemědělství, ačkoliv s pravděpodobností neměli přístup k nejmodernějšímu technickému vybavení. Avšak každé malé překonání překážky pro ně bylo ohromným úspěchem.⁷⁷

V prvních dvou letech okupace měli na rozvoj podzemních vysokých škol důležitý vliv představitelé Komise učitelských sdružení (*Komisja Stowarzyszeń Nauczycielskich*) a jejich tři představitelé, zároveň ředitelé – Janina Dębowska, Halina Nieniewska a Józef Grabowski. Ředitelé tajných varšavských středních škol jejich prostřednictvím nasměrovali absolventy středních škol na konkrétní fakulty. Ve výsledku spolupráce představitelů KUS s představiteli vysokoškolských fakult vznikl celý systém přechodů absolventů středních škol na školy vysoké, který s výjimkami fungoval po celou dobu okupace. V dalších letech vešli představitelé podzemních vysokých škol do KUS (např. Julian Krzyżanowski, později prof. Bogdan Nawroczyński). Departament se s tajným podzemním studiem kontaktoval přes

⁷⁶ WALCZAK, M. *Struktura i działalność władz oświatowych w Polsce w latach 1939-1945*. In *Przegląd Historyczno-Oświatowy*, 2009, nr 1-2, s. 50-66.

⁷⁷ WALCZAK, *Polityka oświatowa i naukowa...*, cit. d., s. 591.

Komisi.⁷⁸ Na konci roku 1941 převzal vedení podzemních vysokých škol i tajnou vzdělávací činnost věhlasný profesor Stefan Pieńkowski, rektor varšavské univerzity. Pod jeho vedením zůstala komplexní činnost v oblasti tajného studia na vysokých školách v rukou odborných pracovníků. Stefan Pieńkowski se zasloužil o velké zásluhy pro rozvoj polské nauky nejen během hitlerovské okupace, ale během celého svého života.⁷⁹

V okolí Varšavy vykonávala nejrozšířenější činnost Varšavská univerzita. Nejvíce studentů (1 600) navštěvovalo právní fakultu, vedenou J. Rafaczem i R. Rybarskim, a lékařskou fakultu, kde se o velké pokroky zasloužili profesorové Franciszek Czubalski, Kazimierz Opoczyński a Witold Gądzikiewicz. O rozvoj humanitních studií se zasloužil profesor Julian Kzrzyżanowski, matematicko-přirodních zase Marian Koczvara.⁸⁰ Na začátku okupace měla Varšavská univerzita 387 studentů a na konci okupace již neuvěřitelných 2 176, a z toho v roce 1944 studovalo teologii 100 studentů, právo 600 studentů, medicínu 445 studentů, humanitní vědy 410 studentů, matematicko-fyzikální vědy 306 studentů a v neposlední řadě farmacii, na níž studovalo 215 studentů.⁸¹ S Varšavskou univerzitou byla spojená legálně fungující Vysoká škola Jana Zaorskiego, na které studenti docházeli na tajná lékařská studia během prvních let výuky. Prošlo jí přes 1 900 studentů. Profesor R. Barański uvádí, že na Varšavské univerzitě, na Univerzitě západních zemí a na Vysoké škole J. Zaorskiego studovalo medicínu v průběhu války přes 3 000 studentů, a pracovalo na nich okolo 300 profesorů, docentů, asistentů, laborantů a dalších významných pracovníků.⁸² Varšavská univerzita byla největší tajnou vysokou školou fungující během okupace, což s sebou přinášelo i velký počet obětí. Zahynulo zde na 191 osob patřících k univerzitnímu sboru. Druhým největším střediskem tajného vzdělávání ve Varšavě byla Varšavská polytechnika. Tajnou výuku na polytechnice usnadňovaly odborné školy, které vznikly se souhlasem okupantů, a které byly založeny na principu gymnaziální výuky. Patřily mezi ně Elektrotechnická škola pod vedením profesora R. Trehcińského, Střední škola se zaměřením na fyzikální metalurgii pod vedením K. Gierdziejewskiego a Střední škola pozemního a inženýrského stavitelství pod vedením

⁷⁸ WYCECH, *Z dziejów tajnej oświaty...*, cit. d., s. 85.

⁷⁹ Tamtéž, s. 86.

⁸⁰ Tamtéž, s. 87-88.

⁸¹ MANTEUFFEL, Tadeusz, *Uniwersytet Warszawski w latach wojny i okupacji. Kronika 1939/40-1944/45*. Warszawa 1948, s. 84.

⁸² Archiwum Historii Medycyny, 1958, nr 3-4, s. 348.

profesora Edwarda Warchałowskiego. Tyto školy vznikly už v roce 1940/41. Od jara roku 1941 začala rovněž fungovat v budově Varšavské polytechniky Vysoká škola technická, jejímž vedoucím byl rektor Drewnowski. Studovalo na ni až 1 500 studentů. Dohromady na všech čtyřech odborných školách studovalo 3 000 osob. První dva roky studia byly legální, avšak další dva roky studia (vyšší stupeň) byly realizovány tajně. K rozvoji tajného vzdělávání na polytechnice přispěli Lech Niemojewski, Stefan Bryła, Józef Zawadzki a další. V roce 1940 na Varšavské polytechnice tajně studovalo na 400 studentů, v dalším roce již okolo 7 500 studentů a na konci okupace na úrovni vyššího stupně již okolo 1500 studentů. Téměř všichni studenti se účastnili odbojového hnutí. Na Varšavské polytechnice se zrodila nejedna ozbrojená akce proti okupantům.⁸³

Tajnou činnost prováděla také Hlavní zemědělská škola (*Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego*), např. Rolnické gymnázium, Gymnázium Rybackiego i Zahradnické školy. Profesorové Stanisław Turczynowicz, Michał Korczewski, Franciszek Staff i Jan Rostafiński se zasloužili o velký rozvoj právě tajného zemědělského vzdělávání. Na konci okupace se na této škole učilo až 160 studentů. Na Hlavní obchodní škole (*Szkoła Główna Handlowa*) položil základy tajného vzdělávání profesor Bolesław Miklaszewski. Ryszard Świątochowski, první, emisař premiéra Sikorskiego, opatřil pro vědecké pracovníky této školy nemalý obnos pro její fungování. Zde studovalo 75 studentů.⁸⁴

Od října 1940 začala tajně fungovat Univerzita západních zemí, vznikla z iniciativy vyhnaných profesorů z Poznaňské univerzity, kteří byli nuceni přehnout před okupanty. Hlavní zásluhy měli profesor Józef Rafacz, Ludwik Bykowski, Roman Pollak, Władysław Kowalenko a Maksymilian Rhodelec. V prvním roce univerzita čítala sotva 49 studentů, ale během války na ní studovalo 2 181 studentů, z toho 1747 ve Varšavě a 434 v provinčních oblastech, univerzita shromáždila 295 vědeckých pracovníků.⁸⁵ Některá studia byla provozována společně s Varšavskou univerzitou. V Krakově byla činnost v oblasti tajného vzdělávání velmi složitá. Jagellonská univerzita začala organizovat tajné vzdělávání v roce 1942.

⁸³ WYCECH, *Z dziejów tajnej oświaty...*, cit. d., s. 88.

⁸⁴ Tamtéž, s. 90.

⁸⁵ KOWALENKO, Władysław, *Tajny Uniwersytet Ziemi Zachodnich. Uniwersytet Poznański 1940-1945*. Poznań 1961, s. 215.

Na konci okupace tajným studiem prošlo na osm set studentů, které učilo 136 přednášejících. Velké zásluhy na tomto tajném vzdělávání má především profesor Władysław Szafer.⁸⁶

Vedle tajných univerzitních přednášek či polytechnických výkladů se konaly také přednášky věnované speciálním tématům. Posluchači byly osoby s ukončeným vysokoškolským vzděláním nebo více pokročilí studenti. Výklady byly věnované otázkám z oboru ekonomie, techniky, sociologie, filozofie, historie či politiky. Na Varšavské univerzitě byly vedeny výklady týkající se problematiky piastovských zemí (*Ziem Piastowskich*) nad Odrou, Nisou a Baltikem, které patřily Polsku. Na těchto studiích celkově studovalo okolo 700 studentů, při čemž většina z nich dojížděla do hlavního města z velmi odlehlých měst.⁸⁷ Naděje na navrácení těchto zemí Polsku vzrůstaly spolu s vítězstvími Rudé armády na východě. Na toto téma byly zpracovány tři svazky *Ziem Powracających* vydané v roce 1943. Byl v nich načrtnut geograficko-hospodářský obraz těch zemí, které měly být navraceny Polsku. První svazek, o východním Pomoří (Prusy Wschodnie – Gdańsk), zpracoval profesor Jan Dylak z Wolnej Wszechnicy Polskiej. Druhý svazek hovořící o Západním pomoří, Poodří, a Pohraničí – zpracovala Maria Czekalska. A konečně svazek třetí, kde bylo tématem Slezsko, zpracované profesorem Antonim Wrzoskiem z Jagelonské univerzity. Každý svazek byl opatřen mapami i statistickými tabulkami. Už během okupace se krystalizovalo vědecké jádro Západního institutu (*Instytut Zachodni*), vzniknuvšího v lidovém Polsku. Díky podzemní činnosti vědeckých pracovníků z Poznaně, Varšavy a Krakova mohly být opublikované ihned po ukončení války mnohé práce z oblasti právě polsko-německých vztahů.⁸⁸ Ve Varšavě, kromě jiného, fungoval Pedagogický institut – TUO. K nejaktivnějším organizátorům tohoto institutu patřili mezi jinými Maria Grzegorzewska, Stefan Baley, Albin Jakiel a Maria Żebrowska. Na všech vysokých školách ve Varšavě spolu s Univerzitou západních zemí studovalo během války skoro 9 000 studentů. Hlavní město tak vynikalo nejen ve válce s okupanty ale také na poli války o rozvoj vzdělání a kultury. Celkový počet studujících na tajných vysokých školách ve Varšavě, Krakově, Lvově a Vilniusu představovala více než 10 000 studentů. Nejsložitější moment tajného vzdělávání nastal krátce po Varšavském povstání. Profesori a studenti se rozptýlili po městech, městečkách i vesnicích na nevelké části GG. V době od října roku 1944

⁸⁶ *Kronika Uniwersytetu Jagiellońskiego za okres wojny 1939-1945 oraz rok akademicki 1945*. Kraków 1946, s. 121.

⁸⁷ WYCECH, *Z dziejów tajnej oświaty...*, cit. d., s. 91.

⁸⁸ Tamtéž, s. 94.

do ledna 1945 obnovila práci část vysokých škol v Kielcích, Radomi, Čenstochové, Piotrkowie a v dalších jiných oblastech nacházejících se u Leśné Podkowy – Milanówek – Grodziska pod Varšavou. Probíhala v násilných podmínkách a teroru, bez přístupu do pracoven, knihoven, laboratoří a archívů nebo v izolaci od krajských středisek nebo rovněž zahraničních středisek. Kromě toho bylo rozhodující soustředit úsilí na získání a tvoření akademických učebnic, monografických děl potřebné pro kvalitní výuku. Ve spojitosti s tím se během okupace značně zvětšily dotace Departamentu na rozvoj vědecké tvorby.⁸⁹

V souvislosti s tím využívalo tuto možnost na konci okupace 917 osob, z toho 552 osob z Varšavy, 195 osob z Krakova, 106 osob ze Lvova a 64 osob z Vilnius.⁹⁰ V roce 1942 bylo zpracováno na 100 učebnic a vědeckých prací, a ke konci okupace až 470. V druhé polovině okupace byl kladen důraz na zpracování materiálů týkajících se techniky, zemědělství, medicíny a práva.⁹¹

V Krakově, kde byl intenzivněji pocíťován tlak Hitlera, bylo třeba více času a přemýšlení, až v roce 1942 bylo v Krakově vytvořena organizace tajného vzdělávání, ale v mnohem skromnější formě, než tomu bylo ve Varšavě. Kónspirační činnosti se zabývalo pět fakult Jagellonské univerzity (právní, lékařská, filozofická, zemědělská a teologická). Fakulta filozofická zahrnovala humanitní vědy (polonistika, historie, historie umění, archeologie, zahraniční filologie) a matematicko-přírodní (matematika, fyzika, chemie, biologie, geografie). Dohromady zde studovalo 700–800 osob.⁹²

Ve Lvově se tajné vzdělávání omezilo pouze na některé fakulty (humanitní, právní, matematicko-přírodní) Univerzity Jana Kazimíra, a ne pro příliš početnou skupinu studentů (cca 150 a několik studentů magisterského a doktorského studia). Ve Vilniusu však již v roce 1940, po převzetí Univerzity Stefana Batoryho pod litevskou administraci, vznikala první uskupení tajné výuky, které se početně zvyšovala po tom, co Němci tuto univerzitu uzavřeli. Nejaktivnější bylo prostředí medicíny, v rámci kterého byly organizovány stáže na klinikách a teoretické přednášky pro více než 200 studentů.⁹³

⁸⁹ Tamtéž, s. 92.

⁹⁰ PIENKOWSKI, Stefan. *Nauka polska w czasie okupacji*. In *Przegląd Historyczno-Oświatowy*, 1947, nr. 1, s. 120.

⁹¹ WYCECH, *Z dziejów tajnej oświaty...*, cit. d., s. 92.

⁹² UJEJSKI, Andrzej, *Tajne nauczanie w Krakowie*. Kraków 2009, s. 19.

⁹³ STASIEWICZ-JASIUKOWSKA, Irena i inni. *Lwowskie środowisko naukowe w latach 1939-1945*. Warszawa 1993, s. 31.

3.4 Tajné vzdělávání na středoškolské úrovni

Po mnoha pokusech se vykristalizovaly několikačlenné studentské skupiny jako důležitý pilíř tajné výuky na území celé země. V GG existovala možnost, zvláště ve větších městech, vytvořit podstatně větší studentská uskupení, např. jako třída v oficiálně fungujících školách. TUO a ONaK podporovaly, zejména finančně, tajné středoškolské vzdělávání. Často bylo učitelům doporučováno, aby se řídili předválečným vzdělávacím plánem, a to konkrétně s takovým počtem hodin, který by stanovil minimálně polovinu času práce středních škol v předválečném období.⁹⁴ V takovém programu se neobjevily předměty, jako byly praktické hodiny, tělesná výchova, vojenský výcvik, zpěv, a to z důvodu nevyhovujících podmínek. V implementaci výukového programu jednotlivých předmětů se učitel musel přizpůsobit jak těžkým podmínkám, tak sobě a samozřejmě žákům. Na území GG se vyučovací hodiny konaly velmi často, téměř denně a systematicky. Na územích vtělených k Říši už s menší intenzivností (až 2-3 krát týdně). Žáci pracovali velmi samostatně, měli zajištěný kontakt s učitelem, který jim poskytoval informace o materiálech a metodách samostatného učení. Podstatnou formou kontroly prací samotných žáků byly zkoušky, na jejichž konci čekala maturita.⁹⁵ Postup v rozvoji tajného vzdělávání se odhaduje často podle počtu zaangażovaných učitelů a žáků, avšak statistické údaje, z pochopitelných důvodů, nejsou zcela přesné. Problém konkrétních čísel týkajících se aktivity tajného vzdělávání je dodnes kontroverzním tématem. Obecné školy (učení v rámci denních škol i ve skupinách) – počet učitelů 3 656, počet studentů 68 249; školy s odborným vzděláním a školy pedagogické (skupinové tajné vzdělávání) – počet učitelů 1 993, počet žáků 18 591; odborná učiliště (vzdělávání tajné v rámci denních škol i v kompletech) počet učitelů 94, počet žáků 1126.⁹⁶

Největším prostředím tajného vzdělávání na základní i střední úrovni byla tyto dvě oblasti: varšavská a krakovská, a to především města Varšava i Krakov. Tady se tajné vzdělávání rozvíjelo komplexně a soustředilo zde největší počet učitelů a žáků. Zajímavým fenoménem byla tajná výuka v prostředí vesnickém. Od roku 1942 ve většině okresů GG

⁹⁴ Instrukce ONaK (DOiK) v záležitosti práce tajných seskupení středních všeobecných škol, (Arch. ZG ZNP, sygn. KBOś, 1-95).

⁹⁵ WALCZAK, *Polityka oświatowa i naukowa...*, cit. d., s. 594.

⁹⁶ ZNP, *Tajna i jawna działalność oświatowa w latach okupacji hitlerowskiej w liczbach 1939-1945*. Warszawa 1976, s. 9.

fungovalo několik vesnických center tajného vzdělávání na středoškolské úrovni. Od poloviny roku 1941 chtěly hlavní orgány podzemní školní administrativy dosáhnout sjednocení, poněvadž po celé období okupace přetrvávaly volná (rozptýlená) uskupení tajného vzdělávání, která nebyla podřízena vzdělávacím orgánům, neměla ani osobní kontakt, ani korespondenční. V mnoha velkých městech se tajné učňovské komplety spojily, tvořily konspirační školy s ředitelem nebo předsedou v čele, kteří spolupracovali s představiteli TON. Tímto způsobem vznikl v GG systém polského podzemního středního vzdělávání.⁹⁷

Posílená tajná vzdělávací správa (*tajna władza oświatowa*) zvláště Okresní komise nauky a kultury (OKNaK) (*Powiatowe komisje oświaty i Kultury – PKOiK*) přistoupily k řešení problémů spojených s tajným vzděláváním, tedy nastavení určitých norem i zásad postupování. Jednou z forem spolupráce byly vydávané v určený čas, nejčastěji na začátku školního roku, písemné pokyny. V těchto instrukcích se objevovala vedle důležitých věcí často až přehnaná, byrokratická nařízení. Dále různá nařízení a zákazy pro učitele, jasně poukazující podřízenost vůči autoritě OKNaK.⁹⁸

Učitelé s sebou nesměli nosit seznamy žáků, jejich evidenci známek vedli pouze u sebe v bytě; měli si připravit společně s žáky fiktivní téma rozhovoru, aby v případě policejního vniknutí mohli urychleně zamazat stopy tajné výuky; aby v případě neúspěchu dokázali zachovat klid. Během výuky se žáci měly přiučit lekci šití, práci s drátem, hraní s panenkami apod., aby v případě přítomnosti podezřelé osoby nebo policejní kontroly mohly automaticky přejít k jiné činnosti. Velmi důsledným způsobem ukrývání, jak se ukázalo v praxi, bylo provozování výuky německého jazyka. Mnoho účastníků konspirace pracovalo pod fiktivním jménem, nebo neprozradilo svou skutečnou adresu bydliště. Vybírat bylo třeba byty známých lidí; měnit, v rámci možností, místo sdružování; vyhýbat se bytům, které jsou vystaveny častým kontrolám; neučit v bytech učitelů. Pro žáky platilo, aby nosili pouze potřebné knížky, dobře ukryté; nechodili ve skupinách, přísně zachovávali tajemství, včetně absolutní diskrétnosti o obsahu výuky; nenesili u sebe žádné nelegální dopisy apod. Pro zmatení nepřítele bylo doporučováno nosit knížky německé (polské knížky byly tehdy v místě výuky), někdy se

⁹⁷ WALCZAK, M. *Działalność oświatowa...*, cit. d., s. 167.

⁹⁸ Tamtéž, s. 169.

používala krycí jména, pseudonymy i domluvená poznávací hesla, rovněž se pro jistotu vymýšlela zadání písemných úloh.⁹⁹

Největší pohromou pro žáky měl být plán využití polské mládeže na práce, které se týkaly německého hospodářství, jež trpělo z nedostatku pracovních sil. Případy zátahů a únosů dětí ze škol pracovníky *arbeitsamtů* a hitlerovskými policisty, přerostly v druhé polovině okupace do znepokojujících rozměrů, což si žádalo hlubší sjednocení polské společnosti. Omezení, jež byla nařízena ze strany německých okupantů na středních školách s odborným zaměřením, týkající se zákazu výuky některých kapitol či předmětů, se často učitelé snažili dohnat právě během tajné výuky. Učitelé se drželi dvou vyučovacích plánů, jeden z nich byl dle požadavků německé školské vlády a ten druhý – doplňoval absenci důležitých informací z první části. Mimo jiné tajná výuka dominovala ve školách, které byly oficiálně povoleny. Výuka probíhala v rámci povinných předmětů. Strach a nebezpečí šly však ruku v ruce s touhou po vzdělání a vědě o historii, literatuře a kultuře své rodné země. Jak už bylo řečeno, tajné vzdělávání na úrovni středních odborných škol se týkalo pouze území GG.¹⁰⁰

3.5 Tajná výuka na základních školách

Často se konala v průběhu oficiálních vyučovacích hodin nebo po jejich skončení a týkalo se především žáků starších ročníků (5.–7. třídy). TUO již v roce 1940 vyslala několik pokynů k výuce dějepisu a zeměpisu Polska, zároveň s doporučením vyučovat tyto předměty během polského jazyka či přírodopisu. Pro doplnění informací o historii polské literatury jim posloužily „pohyblivé“ knihovny, jednalo se o knížky tzv. z ruky do ruky, či čtenářské kluby, kde se za tímto účelem četl i časopis *Ster*, ale s odlišnou interpretací jeho obsahu a ilustrací.¹⁰¹

Další úlohou základních škol v GG byl boj se snižováním týdenního počtu hodin výuky, s nuceným odvoláváním učitelů na práci mimo školu, s odvážením dětí na fyzickou práci. Rovněž dětské choroby, epidemie tyfu a úplavice způsobovaly dlouhé pauzy ve výuce. Na územích připojených k Říši možnost intenzivního tajného vzdělávání téměř neexistovala, protože zde působily pouze školy německé s německými učiteli. Rovněž ostrý dozor a represe

⁹⁹ FALSKI, Marian. *Fragmentsy prac z zakresu oświaty 1900-1944*. Warszawa 1974, s. 81.

¹⁰⁰ KRÓL, *Polityka hitlerowska...*, cit. d., s. 120.

¹⁰¹ WALCZAK, *Polityka oświatowa i naukowa...*, cit. d., s. 597.

vůči polskému obyvatelstvu velmi komplikovalo každodenní život. Pokračovalo se tedy ve výuce, která by alespoň poskytla to nejzákladnější vzdělání, které by se mohlo uplatnit po získání nezávislosti. Nejčastěji byl vyučován polský jazyk, historie a matematika, rovněž zeměpis a přírodopis, méně již chemie, fyzika a náboženství. Zpravidla neprobíhala výtvarná výchova, hudební výchova ani výchova tělesná. Výjimečně se vyučovalo až 2–3 krát týdně, někdy i večer a v neděli. V takovýchto situacích se učitele snažili předat žákům co nejdůležitější obsah látky a zbylé části zadávali žákům jako domácí úkol. Většina učitelů pracovala s malými skupinami (2–6 osob), někdy pouze individuálně, což zaručovalo diskretnost, ulehčovalo případné náhlé změny místa výuky, a především se jednalo o nejúčinnější formu vzdělávání.¹⁰²

Ve školním roce 1940/41 spočívaly formy tajného vzdělávání na té samé zásadě, co na počátku okupace. V legálně činném základním školství vyplňovali učitelé omezený výukový plán v průběhu výuky jiných předmětů a ve speciálně přizpůsobených skupinách. Volba záležela především na situaci v dané škole a v daném místě. Jestliže měl učitel plnou důvěru ke svým žákům, vykonával program s nimi se všemi, v opačném případě jen s vybranými žáky a nejčastěji mimo terén školy. První forma byla nejvíce výhodná, neboť zahrnovala všechny učně ve třídě. Vyžadovala však odvahu a veliké schopnosti, odpovídající interpretaci výukového plánu. Pro zachování legality, musel učitel neustále hledat příležitost, jak žákům zprostředkovat znalosti z historie, zeměpisu a polštiny. Aby tato práce byla alespoň trochu usnadněna, centrála TUO již v roce 1940 zpracovala instrukce, které na konkrétních příkladech poukazyvaly, jak náleží zacházet s Němci schváleným školním programem o zeměpisu, dějepisu a polštině.¹⁰³ Způsoby, jak zakázané předměty vyučovat, byly různé, např. formou písni, čítanek, obrázků, výletů apod. Různé čítanky na téma polské krajiny náleží zachovat v chorologickém pořadí, a případně se držet následujících témat: národní symboly, barvy vlajky, původní evropské osídlení, Visla jako naše nejdůležitější řeka, polské osídlení nad Vislou, Odrou a Baltským mořem, Poláci v Německu, Francii a Americe, náležitost ke

¹⁰² Tamtéž, s. 598.

¹⁰³ KRASUSKI, *Tajne szkolnictwo polskie*, cit. d., s. 99.

slovanským národům, hymna.¹⁰⁴ Z polské historie např. každodenní modlitba „Królowo Korony Polskiej“. Ještě důsledněji obsahovaly instrukce v záležitosti výuky zeměpisu Polska.¹⁰⁵

Pro ilustraci několika případů z tajného plánu vzdělávání zeměpisu v páté třídě: Témata z oficiálního programu: ryby, změny v přírodě, srážky, teplota; medvěd hnědý, zubr.

Témata z tajného programu – polské řeky, jezera, mořské ryby, Gdyně, Hel, polské podnebí, horské ovzduší, horská letoviska; Karpaty, Tatry, Białowieża.

Instrukce TON stanovovaly přepracovat v 6. třídách taková témata jako: krajina Polska, zalesnění, hory, uhlí, řeky, Slezsko, Wieliczka, Bochnia, Inowrocław, Velkopolsko, Chořov, Mościce, mořské pobřeží, Kašuby, Čenstochová, Tatry.

V sedmé třídě měly být přetvořeny následující předměty ve spojení s výukou polštiny, přírodopisu a zpěvu: hranice Polska a tvar povrchu Polska – srovnává se s písní o Visle, řeky Polska – ve spojitosti s písní o Visle, naše hory – horalská píseň, obyvatelstvo Polska, řeč, dialekty, města, průmysl – ve spojení s přírodopisnými tématy jako: uhlí, ropa, motory, elektrárny a ve spojitosti s odpovídajícími úlohami z matematiky, rolnictvo: obilné výrobky, mléko apod. Instrukce obsahovaly také dodatek, aby na konci roku proběhlo z těchto znalostí přezkoušení.¹⁰⁶

3.6 Materiální a morální ztráty ve školství a ve vědě

Každá země dotčena válkou nese břímě ohromných materiálních ztrát. Ničení způsobené leteckým bombardováním a dělostřeleckými útoky zaseló rány všemožným stavbám, instalacím a technickým zařízením. V mnoha případech se jednalo o škody velkého rozsahu, o podstatné ztráty přinášející rovněž mnohé osobní ztráty. V roce 1939 bylo ve válce s Němci zraněno nebo usmrceno okolo 200 tis. vojáků. Ve střetech s Rudou armádou bylo více než 6 000 raněných vojáků, mezi nimiž až 3 000 svým zraněním podlehl.¹⁰⁷ Množství obětí

¹⁰⁴ *Jesteśmy Polakami, nasz herb – Orzeł Biały, barwy sztandaru, osiedleni jesteśmy od niepamiętnych czasów w środku Europy, Wisła – nasza główna rzeka, Polacy osiedleni nad Wisłą, Odrą, Bałtykiem, Niemnem, Polacy w Niemczech, Francji, Ameryce, należymy do narodów słowiańskich, nasz hymn.*

¹⁰⁵ Tamtéž, s. 100.

¹⁰⁶ SULEWSKI, Wojciech. *Z frontu tajnego nauczania*. Warszawa 1966, s. 94.

¹⁰⁷ WALCZAK, Marian. *Ludzie nauki i nauczyciele polscy podczas II wojny światowej: księga strat osobowych*. Warszawa 1995, s. 68. ISBN 83-861-4823-3.

mezi polskými vojáky poukazuje na nezlomný odpor k nepříteli, a tudíž i značné materiální ztráty, zvláště na místech s intenzivním působením vojska. Školní budovy, které na nějaký čas sloužily dokonce jako nocleh pro vojsko, byly zcela zdemolovány, někdy dokonce spáleny, školní vybavení totálně zničeno. Varšava, jako hlavní město Polska, byla od počátku války s velkým důrazem bombardována, což přineslo ohromné ztráty zásob, vedlo k poničení budov, její architektury, vybavení. Tyto ztráty vyvrcholily do monstrózních rozměrů během likvidace židovského ghetta v roce 1943 a během varšavského povstání v roce 1944.¹⁰⁸

První materiální škody přinesla válka v roce 1939, když Luftwaffe spolu s dělostřelectvem vyhladilo a spálilo mnoho školních budov ve městech i na vesnicích, ještě s větší důsledností v Poznani a ve Varšavě, kde bylo soustředěno větší množství univerzitních a jiných. S pocitem síly a úspěchu bezmyšlenkovitě ničili vše, co jim přišlo pod ruku, devastovali zařízení, pálili tisíce knížek, obrazů. Německá administrační vláda zároveň s likvidací vysokých škol zkonfiskovala veškeré technické vybavení. K rozkrádání byli speciálně přizvaní vědečtí specialisté z Německa, které zajímal především vědecký aparát, muzejní exempláře, knihovnické sbírky a obrazy. V konečné fázi války Němci devastaci dokonali, hlavně v momentě, kdy si plně uvědomovali již neodvratnou prohru. Tehdy rozkradli nejen školy, ale i vědecká pracoviště a soukromé byty Poláků, v jednoduchosti vše, co mělo alespoň nějakou hodnotu.¹⁰⁹

V akademickém roce 1937/1938 se přihlásilo na studia 20 151 kandidátů, z nichž bylo přijato na první rok studií 15 580 osob, mezi nimiž se nacházelo i 4 740 žen. Tato čísla lze uznat za průměrné vzhledem ke vzrůstajícímu počtu z předešlých let. Během období okupace se neuskutečnilo na šest inaugurací v akademických letech od 1939/40 do 1944/45, to znamená, že kdybychom znásobili počet 15 580 šesti, dostali bychom číslo 93 480, což je počet lidí, kteří by mohli být přijati na vysoké školy, ale z důvodu zákazu vzdělávání Poláků na vysokoškolské úrovni, nedostali šanci. Početně nejvyšší škody by postihly potenciální studenty práv a politologie (až 28 000), filozofie, která zahrnovala humanitní studia a dále studenty matematicko-přírodních oborů (až 25 900), obor ekonomie (13 700), technické obory (8 200.), zemědělství a medicína až okolo 5 000 osob.¹¹⁰

¹⁰⁸ WALCZAK, *Straty materialne...*, cit. d., s. 13.

¹⁰⁹ WALCZAK, *Polityka oświatowa i naukowa...*, cit. d., s. 608.

¹¹⁰ WALCZAK, *Straty materialne...*, cit. d., s. 45.

V Poznani byly uzavřeny všechny školy a utvořeny čtyři tzv. *Polenschulen* (od dubna roku 1940), které fungovaly na úrovni základního vzdělání, a mohli zde působit pouze němečtí učitelé, což nekompromisně vylučovalo účast polských učitelů. Nabízela se pro ně pouze fyzická práce buď na místě, nebo v Říši, nebo také nucený či dobrovolný výjezd do GG. Ve Varšavě a v Krakově sice fungovaly obecné (základní) školy i střední odborné školy, ale nadměrné množství učitelů, který byl způsoben příchodem učitelů ze zemí připojených k Říši a zemí okupovaných Sovětským svazem.¹¹¹ Vztah okupanta vůči inteligenci byl dán již od samého začátku roku 1939, kdy byli zatčeni a následně vyvezeni vědečtí pracovníci z Poznaně, v listopadu bylo zatčeno 183 profesorů z Krakova, a stejně tak 25 Lvovských profesorů, kteří byli v červenci roku 1941 brutálně rozstříleni na Wuleckém kopci (Wzgórze Wuleckie – Lvov).¹¹²

3.7 Důsledky zákazu vzdělávání na středoškolské úrovni

Němci postupovali velmi rychle, již na podzim roku 1939 nechali zlikvidovat čtyřleté střední školy se všeobecným zaměřením (181 300 žáků), střední odborná učiliště (62 600 žáků) a dvouletá gymnázia (40 100 žáků) a dvou a tříleté školy s odborným zaměřením (8 400 žáků). Navíc byly uzavřeny i 2 střední školy se zaměřením na vojenský výcvik (*korpusy kadetów*) a 74 vzdělávacích center pro učitele, kde se učilo až 4 800 chlapců a dívek. Souhrnem vychází, že až 300 000 mladých lidí bylo odepřeno studium na středních školách.¹¹³

Hitlerovci měli své vlastní plány, jak naložit s mladými Poláky. Vznikly nové úřady práce, tzv. *Arbeitsamte*, které dohlížely na to, aby přesměrovaly polskou mládež jako pomocnou pracovní sílu do fabrik a zemědělských podniků v Říši. Avšak našli se tací, kteří nucený výjezd do Říše brali jako formu dobrodružství nebo jako „protílék“ na existenční životní prázdnotu. Přínosnou i účinnou roli na území GG hrály školy s odborným zaměřením. Vedení těchto škol, jestliže mělo souhlas Němců, přijalo na studia značnou část žáků, jejichž střední škola byla uzavřena. V mnoha případech změna střední školy na školu řemeslnickou, jež byly nejčastěji otevírány, nebyla v souladu s ambicemi rodičů, a často i samotného žáka, ale

¹¹¹ WALCZAK, *Szkolnictwo wyższe i nauka polska...*, cit. d., s. 172.

¹¹² WĘGIERSKI, Jerzy. *Lwów pod okupacją sowiecką 1939-1941*. Warszawa 1991, s. 71. ISBN 83-85195-15-7.

¹¹³ WALCZAK, *Straty materialne...*, cit. d., s. 51.

byla to jediná možnost, jak se věnovat studiu a být v kontaktu s učiteli a svými vrstevníky. Ale co se jevilo až životně důležité – studentská (žakovská) průkazka, která chránila studenty před vývozem na nucené práce do Říše. Tyto školy dále žákům umožnily pokračovat na škole po dokončení jednoho oboru výběrem oboru jiného, samozřejmě nelegální formou. V tomto případě posloužily fingovaná opakování celého školního roku. Před deportací žáky chránila rovněž práce na stavbách, na níž mnoho mladých lidí nastupovalo dobrovolně.¹¹⁴

Uzavření vysokých a středních škol bylo nelidským činem, jež vedlo k degradaci Poláků. Ve společenském životě Poláků vznikla děsivá prázdnota. Až 7 600 učitelů středních všeobecných škol, pedagogických škol, uměleckých škol i odborných učilišť ztratilo možnost vykonávat svoje povolání. Jestliže unikli koncentračním táborům či nuceným pracím v Německu, vykonávali jakoukoliv jinou práci, pro svoje vlastní bezpečí často tajili, o jakou práci se vlastně jedná. Došlo k značné společensko-pracovní degradaci u učitelů, kteří disponovali vysokoškolským titulem či diplomem a patřili k předním zástupcům polské předválečné inteligence. Mnoho z nich, 1 986 osob, našlo během okupace smrt, hlavně důsledkem pronásledování a teroru, a až 10 000 příslušníků inteligence bylo usmrceno během katyňského masakru.¹¹⁵

4. VZPOMÍNKY MLUVÍ ZA VŠE

Děti si představovaly válku velmi jednoduše:

*Polské vojsko dá ihned na hranicích Němcům takový výprask, že už jednou provždy přestanou napadat další země.*¹¹⁶

¹¹⁴ Tamtéž, s. 53-54.

¹¹⁵ WALCZAK, Marian *Nauczyciele i naukowcy – oficerowie polscy, więźniowie obozów w Kozielsku, Ostaszkwie i Starobielsku*. In *Przegląd Historyczno-Oświatowy* 1991, nr 3-4, s. 216-246.

¹¹⁶ KRAWCZYK, B. *Gorzki kraj lat dziecińczych*. In *Moje wojenne dzieciństwo*. 1992, nr 2, s. 76-137.

Mimo to, že byly velmi mladé, porozuměly potřebě bránit svůj polský původ, jazyk i rodinné svazky. Realita se však ukázala ve své brutální podobě. Německé letectvo a armáda bombardováním totálně zpusťořila polskou zemi. Marian Burzyński, nar. v roce 1931, popisuje pohled na zničenou Varřavu, a konkrétně popisuje Hooverovo náměstí, které se mu do té doby pojilo s myřlenkou na odpočinek a zábavu, tehdy se však stalo pohřebiřtém:

[...] na trávniku náměstí leřžela těla mrtvých polských vojáků a lidí, včetně malých dětí. Řady mrtvol ničím nepřikryté leřžely hlavami ke zdi. O něco dál, několik vojáků a civilistů, kopalo dlouhý příkop. Do něho skládali těla zavinutá v nějakou bílou plachtu. I navzdory strachu, že nás zasáhne dělostřelectvo, jsme nehnutě stáli několik minut.¹¹⁷

Německá okupace jistým způsobem ovlivnila i strukturu rodiny. Na jedné straně sjednocovala znesvářené rodiny, na straně druhé se stala příčinou rozbití a rozdělení mnoha polských rodin.

*Moji rodiče zahynuli během války – vzpomíná Janusz Kantorek. – Náš dům byl kompletně spálený. Postarali se o mě sestra a úplně cizí lidé.*¹¹⁸

Problémem se stal rovněž nedostatek bytů. Brzeziński vzpomíná:

Prodírali jsme se lidskými těly a těly mrtvých koní, sutí a popelem, když jsme se vraceli na Prahu, kterou jako jedno z mála Němci ušetřili. (Praha je jednou z historických částí Varřavy, nachází se na východním břehu řeky Visly).¹¹⁹ Ušetřili? Zbouraný dům na protilehlém rohu ulice odhalil náš činžák. Náš skromný, dvoupokojový byt byl částečně zničen dělostřelectvem. V sutí jsem objevil jeden pokoj a všechno, co se v něm nacházelo.¹²⁰

¹¹⁷ BURZYŃSKI, M. *Między Powiřsem i Starówką*. In *Moje wojenne dzieciństwo*, 2001, nr 8, s. 129.

¹¹⁸ KANTOREK, J. *Gazeciarz ze Śródmieřcia*. In *Dzieciństwo i wojna*, 1983, nr 3, s. 132.

¹¹⁹ CHROŚCICKI, A; ROTTEMUND, A. *Atlas architektury Warszawy*. Warszawa 1977, s. 8.

¹²⁰ ARBASZEWSKA, E. *Od wrzeřnia do wrzeřnia*. In *Moje wojenne dzieciństwo*, 2003, nr 12, s. 54-61.

Obzvlášť kruté období nastalo během první zimy, která v roce 1939 přišla relativně brzy. První sněhové srážky byly zaznamenány už 11. října a nepříjemný chlad se objevil už během listopadu. Němci zakázali dovoz uhlí do města, značně omezili i zásobování dřeva a používání elektriny bylo možné pouze do 16 hodin odpoledne. Za použití elektrických kamen hrozila kompletní odstávka proudu a vysoká pokuta či jejich zabavení. Uhlí se stalo nedostatkovým zbožím, rázem se stalo luxusním zbožím, jehož ceny se rok co rok zvyšovaly. Cena uhlí se pohybovala okolo 300 zř během první zimy, během další zimy se zvýšila až na 500 zř a třetím rokem ještě třikrát tolik než v předešlém roce.¹²¹ Děti na vlastní pěst začaly obstarávat palivo. Uhlí nahrazovaly rašelinou, větvemi, které našly v parku. Jiní zase hledali uhlí poblíž železničních tratí, ale pořádková služba je považovala za rozkradače německého majetku, které je třeba ihned zpacifikovat. Marian Burzyński vzpomíná na to, že odvážnější chlapci ve věku 14 let:

...
*dokázali za běhu vyskočit na vagon a vyhodit z něho uhlí na koleje nebo naložit ho do tašky ještě na vagonu. Do takových děti strážníci stříleli ještě s větší pečlivostí, což mívalo tragické následky. Já osobně znám takové případy dva.*¹²²

Problém, se kterým se děti musely potýkat, byla nejen krutá zima, ale i chronický hlad. Energetický příjem dospělých se v tehdejších časech pohyboval okolo stovky kalorií na den, a někdy pouze několik desítek kalorií. Dětem bylo povolováno okolo 40 % kalorií z počtu příjmu kalorií u dospělých. Hrozba vyhladovění se týkala především městské mládeže, protože tito lidé byli odkázáni na regulaci potravinových produktů. Porovnání hodnoty kalorií produktů přidělených dětem německým a dětem polským se jevil takto: ve věkové skupině od 3 do 10 let německé dítě dostávalo 76 454 kalorií měsíčně, polské dítě 19 160 kalorií, ve věku více než 10 let německé dítě: 78 034 kalorií, polské dítě 20 904 kalorií. Z toho vyplývá, že příděl potravin pro polské děti ve školním věku obsahoval sotva ¼ kalorické hodnoty, které dostávaly děti německé. V porovnání jednotlivých částí výživy je možné postřehnout ještě větší disproporce. Například příděl tuků pro polské děti ve věku od 3 do 10 let stanovil 1/20 přídělu

¹²¹ SZAROTA, T. *Okupowanej Warszawy dzień powszedni*. Warszawa 1988, s. 285.

¹²² BURZYŃSKI, *Między Powiślem ...*, cit. d., s. 5.

pro děti německé. Je třeba dodat, že na mnoha územích regulace přidělu potravin pomocí lístků fungovala ne zcela pravidelně, někdy dokonce nefungovala vůbec. V radomské oblasti existovaly obce, ve kterých drobní rolníci nebo lidé nevlastnící půdu, nedostávali lístky vůbec. Mléko pro děti do 3 let nebylo vydáváno skoro nikde, a produkty jako cukr, mouka, kroupy, maso se objevovaly jen jednou za několik měsíců. Reálná hodnota potravinových přidělů spadala značně níž pod základní úroveň. Ve Varšavě na přelomu května/června roku 1942 obsahovaly produkty přidělované na základě potravinových lístků okolo 375 kalorií na den, přestože teoreticky měly obsahovat až 637–707 kalorií. Pro porovnání: předválečné normy pro mládež ve věku 10 let představovali minimum 2 025 kalorií na den. Hlad bylo možné zmírnit na „černém trhu“, ale z důvodu zdražování tato možnost byla pro nejnižší vrstvu obyvatelstva zcela nemožná. Nejednou se stávalo, že kromě stálých přidělů potravinových lístků chybělo zboží, především chleba. Často bylo na určité období přerušeno vydávání jistých potravin (maso, cukr) nebo zmenšovány porce nebo nahrazovány něčím jiným (místo masa vejce, marmeláda místo tuku).¹²³

Pomocné akce dětem, týkající se potravin a oblečení prováděly organizace, jako byla RGO – Rada Główna Opiekuńcza (jednalo se o polskou charitativní organizaci, která se v průběhu první a druhé světové války starala o polské obyvatelstvo, fungovala se souhlasem okupační vlády).¹²⁴ Na území Varšavy napomohla během roku 1941 až 18 800 dětem, v roce 1942 13 650 a v roce 1943 už jen 8 500 dětem. Úpadek nastal z důvodu vyčerpání zásob nebo příkoří ze strany okupantů. 6. ledna 1943 školská vláda GG zakázala dokrmování dětí ve školách, protože to „zabraňovalo“ průběhu výuky. Hodně škol odmítlo příkaz respektovat a prováděly tak dokrmování tajně. V druhé polovině roku 1943 okruh dětí, které vyžadovaly okamžitou pomoc, co se týká obživy a oblečení, představoval 525 000 osob čili přes 1/3 obecného stavu polských dětí na terénu GG.¹²⁵

Nadešly první svátky bez otce, prosila jsem o kousek klobásy, kterou jsme samozřejmě neměli. Máma mi řekla, ať zavřu oči, dostala jsem dva krajíce chleba se slaninou a česnekem,

¹²³ MADAJCZYK, C. *Polityka III Rzeczy w okupowanej Polsce*. Warszawa 1970, s. 82.

¹²⁴ PRZENIOSŁO, Marek. *Organizacje samopomocy społecznej w Królestwie Polskim w latach I wojny światowej*. In *Niepodległość i Pamięć*, nr 1 (33), 2011, s. 57-72.

¹²⁵ KRÓL, *Polityka hitlerowska...*, cit. d., s. 165-166.

*jedla jsem to a měla jsem pocit, že koušu klobásu. Teď, když vidím, jak jiní kupují slaninu, vždycky si vzpomenu na tamty časy.*¹²⁶

Amelia Łobaszewska vzpomíná:

*Bylo mi 5 let, mojí sestře 7 a bratrovi 9, chodili jsme společně k bráně německého vojska a prosili jsme je o nějaké jídlo. Dokonce jsme se i naučili trochu německých slovíček. Nejlepší bylo žebrat o jídlo během oběda, když vojáci obědvali. Takže ve svých ešusech přinesli zbytky polévky, či zbytky chleba, co sami nedojedli, a vlévali nám je do lahví, což vystačilo pro celou naši rodinu a někdy zbylo i pro sousedy, kteří také měli děti.*¹²⁷

Mladší děvčata měla šanci nalézt svého budoucího partnera díky tomu, že se dokáží postarat nejen o sebe, ale i o mladší sourozence. Ve vzpomínkách Władysławy Bednarek se můžeme dočíst:

*Babička mi říkala, pracuj dítě, pracuj, až dospěješ, může si tě vzít nějaký vdovec, protože se umíš postarat o sourozence. Já jsem se ale nechtěla vdát, chtěla jsem se učit! A chtěla jsem učit i jiné.*¹²⁸

Manželství umožňovalo mnoha děvčatům vyhnout se nuceným pracím v Německu. Německá vláda rozhodla o vyvážení dívek ve věku 16–20 let, nejednou však byly vyváženy i mladší. Helena Sabaj vzpomíná:

Když začala válka, bylo mi 16 let. Každý den jsme já a moji rodiče sledovali okolí a pokaždé, když jsme zahlídli Němce, okamžitě jsem utekla z domu, abych se stihla schovat na nějakém bezpečném místě. Často jsem musela utíkat z domu. Jistého dne si však nikdo z nás blížících se Němců nevšiml. Když zaťukali na dveře a začali křičet, abychom ihned otevřeli dveře, hrozně jsme se lekli, dokonce jsme si mysleli, že to už musí být konec a mě odvezou do Německa.

¹²⁶ MAZURCZYK, K. *Nie mieliśmy dzieciństwa*. Warszawa 1983, s. 89. ISBN 83-07-00560-4.

¹²⁷ ŁOBASZEWSKA, A. *W Grodzisku Mazowieckim*. In *Moje wojenne dzieciństwo*, 2000, nr 3, s. 201.

¹²⁸ BEDNAREK, Władysława. *Strach, choroby i praca*. In *Moje wojenne dzieciństwo*, 1999, nr 1, s. 5.

Už bylo příliš pozdě na útěk, ale rodiče dostali nápad, abych si lehla na postel a přikryla se obří peřinou. Vedle mě si lehla mamka s nedávno narozeným bratrem. Všechno se to odehrálo během několika vteřin. Když Němci vešli dovnitř, porozhlédli se po bytě a uviděli matku s dítětem, zase odešli pryč.¹²⁹

Období německé okupace zanechal na polských obyvatelích, a především na dětech a mládeži, doživotní šrámy. Lidé žili v neustálém strachu ze ztráty rodiny, bydlení, zatčení. Byli kompletně zbaveni pocitu bezpečí a stabilizace. Přežívali s těžkým břemen nadměrného pracovního vytížení a zároveň těžce bojovali s existenčními problémy a nedostatkem základních potřeb, což znamenalo jistou náchylnost na nakažlivá onemocnění. Děti, které přežily události této doby ztratily pocit bezstarostného dětství v troskách a sutí svého domu a školy.

¹²⁹ Helena Sabaj, soukromý archiv.

ZÁVĚR

Tato práce měla za cíl popsat jednotlivé kroky, vedoucí k vytvoření tajné vzdělávací sítě na území Němci okupovaného Polska, což začalo útokem Německa na Polsko dne 1. září 1938. V tomto okamžiku začala v pořadí již druhá světová válka, která přinesla zkázu a ztráty nejen ve všech rovinách lidského bytí, ale i v mezích lidského chápání. V číslech bychom mohli hovořit až o milionových ztrátách na životech. Od počátku se Hitler usilovně snažil území Polska, s ním i veškeré obyvatelstvo nacházející se na jeho území, definitivně vymazat z mapy světa. Rozhodnutí Německa a Sovětského svazu vedlo k rozdělení polského území na jednotlivá teritoria – Generální Gouvernement, dále země přímo připojené k Třetí říši, a východní část okupovanou Sovětským svazem. Každá část rozděleného polského území se potýkala s odlišným přístupem, který nekompromisně terorizoval jak polské, tak židovské obyvatelstvo. Cílem mělo být úplné vyhlazení polské vrstvy inteligence, jež nejvíce ohrožovala zájmy nacistického Německa. Jednalo se především o významné vědce, učitele, spisovatele, novináře či důstojníky polské armády.

Na základě použité literatury můžeme vyvodit, jak válka a okupace způsobila zastavení a devastaci polského školství, a tím i vzdělávání. Vstupem německého vojska na polské území docházelo k vykrádání a ničení veškerého školního vybavení, případně zabránění a vyvezení cenného majetku do Říše, tím nedostatek vybavení a odborného personálu vzal za své. Po uzavření všech vysokých a středních škol se polská mládež musela této situaci přizpůsobit. Oficiálně byly povoleny pouze střední odborné školy (s řemeslným a průmyslovým zaměřením), jež sloužily pro budoucí manuální uplatnění v německé Říši, a školy základní, které měly sloužit pouze pro potřeby nejelementárnějšího charakteru, tedy naučit se psaní, čtení a počítání. Zde však mohli působit polští učitelé, kteří výuku prováděli na základě předválečných výukových plánů, ty však byly ze zřejmých důvodů německou školskou vládou zakázány. Společně s tímto nařízením vešel v platnost zákaz výuky zeměpisu Polska, polské historie a literatury. Proto se v tomto složitém období učitelé uchýlili k tajnému vzdělávání, které se zrodilo díky individuálním podnětům samotných žáků, jejich rodičů, a právě samotných učitelů. Podzemní vzdělávání

vyžadovalo obrovskou dávku odvahy, odhodlání a motivace, jež určovalo směr a budoucnost mladého polského pokolení.

Za účelem tajného vzdělávání byla vytvořena Tajná učitelská organizace, o jejímž zahájení bylo rozhodnuto ke konci října 1939. Tato organizace byla sestavena v počtu třech až pěti osob. V čele stála tzv. Centrální pětka, která si stanovila základní pravidla a vytvořila základnu pro budoucí tajné vzdělávání. Soustředila svou pozornost na vytvoření organizační sítě, kontakty s podzemními politickými a vojenskými sdruženími, starala se o finanční záležitosti a materiální školní vybavení.

Tímto zjišťujeme, že tajná výuka fungovala na všech úrovních vzdělávání. Po uzavření všech vysokých škol se však soustředila především na vysokoškolské studium, které vzniklo mezi studenty uzavřených fakult a mezi profesory i učiteli těch samých univerzit. Síť tajných studentských skupin vznikla především ve velkých městech, která byla v předválečné době centry akademického vzdělávání, tedy ve Varšavě či v Krakově. V okolí Varšavy to byla Varšavská univerzita, jež měla na počátku okupace 387 studentů, a k jejímu konci již 2 176. Jednalo se o největší tajnou vysokou školu fungující během okupace, což s sebou přineslo i velký počet obětí ve výši až 191 osob. Dalším střediskem tajného vzdělávání se stala Varšavská polytechnika, jež usnadňovala výuku díky oficiálně povoleným středním školám s odborným zaměřením. Od října roku 1940 svou podzemní činnost započala i Univerzita západních zemí, která vznikla z iniciativy vyhnaných profesorů z Poznaňské univerzity. Během války zde studovalo až 2 181 studentů.

V Krakově se učitelé k podzemnímu vzdělávání uchýlili až v roce 1942, ale v mnohem skromnější podobě, než tomu bylo ve Varšavě. Zde působilo „pouze“ pět akademických fakult Jagellonské univerzity a studovalo zde dohromady 700–800 osob. Na středoškolské úrovni výuka probíhala ve větších studentských skupinách, někdy i během oficiální hodiny. Ve většině však se tvořily tajné skupiny v malém počtu, často po skončení výuky ve svém volném čase. Musely pevně dodržovat stanovená pravidla, aby nedošlo k případnému odhalení. Učitelé často měnili místo konání výuky, někdy byli nuceni změnit i svou pravou identitu. Na úrovni základního školství výuka probíhala vcelku podobně. Týkala se především žáků starších ročníků (5. – 7.

třída). Nejčastěji probíhala výuka polského jazyka, historie, zeměpisu a matematiky. Cílem bylo co neefektivněji předat žákům potřebné znalosti z daného předmětu.

Každá válčící země s sebou nese břímě ohromných škod a ztrát. Množství obětí mezi polskými vojáky poukazoval na nezlomný odpor k nepříteli. Školní budovy byly devastovány, vybavení škol rozkrádáno, učebnice a knihy páleny, v nejlepším případě se školní budovy staly pouze útočištěm pro nocleh bojujících vojsk. Jen v roce 1939 bylo ve válce s Němci zraněno či usmrceno až 200 000 vojáků, ve střetech s Rudou armádou více než 6 000 raněných, mezi nimiž až 3 000 svým zraněním podlehl. Během války došlo k zabití až 2 mil. studentů. Uzavření vysokých a středních škol bylo činem, které vedlo k ponížení a degradaci polského obyvatelstva, což dokazuje poslední kapitola věnovaná vzpomínkám lidí, kteří si hrůzy války prožili na vlastní kůži.

SUMMARY

The subject of my bachelor thesis deals with the issue of Polish education during World War II beginning with the German invasion of Poland which was 1st September 1939. The aim of this thesis was to find the different possibilities for studying of Polish children in the territory of divided Poland during the occupation.

My attention was directed mainly to the territory under the German administration of the newly established General Government. It was also the largest territory with the Polish population and thus created the most favourable conditions for study. The question was whether, even after the closure of universities and secondary schools, the appropriate condition for education were created or whether the study had been carried out at all.

Based on the used literature it was possible to find out that immediately after the entry of German and Soviet army into the territory of the Second Republic of Poland, education was deliberately and carefully disposed of. Polish teachers had to move quickly to start illegal education and secret underground activities which aimed at supplementing children's elementary knowledge.

The thesis represents concrete steps to create an organization of secret education at all grades, its forms and methods. It mentions the time that has not been taught in any way, it demonstrates the ways of dealing with the Polish population.

The result of my work was finding that the Polish nation which had been destined for complete extermination by Hitler, never gave up. Despite German and Soviet terror, the Polish intelligentsia continued to be educated thus meeting its pre-war aspirations.

STRESZCZENIE

Tematem mojej pracy jest sytuacja polskiego szkolnictwa podczas II wojny światowej (1939-1945). Już od pierwszych dni po zajęciu ziem polskich przez wojska hitlerowskie niemiecki okupant „wypowiedział wojnę“ polskiej edukacji i oświacie, w pierwszej kolejności przystępując do rozprawy z elitą intelektualną narodu polskiego.

Celem mojej pracy jest zbadanie, jakie możliwości wychowania oraz kształcenia miały dzieci oraz młodzież polska na terytorium okupowanej II Rzeczypospolitej. Uwagę zwróciłam przede wszystkim na terytorium Generalnego Gubernatorstwa (GG), największą spośród jednostek terytorialnych powstałych na terenie okupowanej Polski. Na terenie podległego administracji niemieckiej GG żyło najwięcej osób narodowości polskiej. Taka sytuacja stwarzała potencjalnie dobre warunki do nauki i edukacji w języku polskim. Realne możliwości i sposoby kształcenia oraz prowadzenia nauki były jednak bardzo złe, gdyż natychmiast po wkroczeniu na ziemie polskie hitlerowcy zamknęli szkoły wyższe oraz średnie, szykany dotknęły także placówki oświatowe kierowane przez Polaków. Okupant przystąpił do niszczenia budynków szkolnych oraz rabowania pomocy dydaktycznych.

Na podstawie literatury przedmiotu można stwierdzić, że wraz z wkroczeniem wojsk niemieckich oraz radzieckich na terytorium II Rzeczypospolitej rozpoczął się proces celowego i starannego niszczenia edukacji. Polscy nauczyciele stopniowo tracili możliwość nauczania i stanęli przed wyborem przejścia do działań konspiracyjnych, czyli do prowadzenia tajnej nauki.

Prezentowana praca przedstawia etapy formowania się tajnej organizacji, która zajmowała się kształceniem w języku polskim na wszystkich poziomach edukacji, opisuje jej formy i metody, a także przybliży sylwetki ludzi, którzy przyczynili się do jej rozwoju. Praca opisuje także, w jaki sposób hitlerowcy traktowali ludność polską.

Rezultat moich badań stanowi konstatacja, że naród polski, zgodnie z założeniami okupacyjnymi III Rzeszy mający ulec eksterminacji (inteligencja) oraz germanizacji (pozostała ludność), wielokrotnie dawał przykłady niezwykłego poświęcenia w walce o swoją tożsamość

narodową. Mimo niemieckiego i radzieckiego terroru polska inteligencja była zdolna do zorganizowanego prowadzenia nauczania w języku polskim na wszystkich poziomach kształcenia.

SEZNAM POUŽITÝCH ZKRATEK

APK	Asociační poradní komise, polsky MPK – Międzystowarzyszeniowa Komisja Porozumiewawcza
cit. d.	citované dílo
GG	Generální Gouvernement
KUS	Komise učitelských sdružení, polsky KSN – Komisja Stowarzyszeń Nauczycielskich
KVZ	Komise veřejného vzdělávání, polsky KOP – Komisja Oświecenia Publicznego
NKVD	Narodnyj komissariat vnutrennich děl, česky Lidový komisariát vnitřních záležitostí, rusky Народный комиссариат внутренних дел
NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, česky Národně socialistická německá dělnická strana
NV	(Ministerstvo) náboženských vyznání
OKNaK	Okresní komise nauky a kultury, polsky PKOiK – Powiatowe komisje oświaty i Kultury
ONaK	Oddělení nauky a kultury, polsky DOiK – Departament Oświaty i Kultury
PPS	Polský podzemní stát
SOŠ	Střední odborná škola
SOU	Střední odborné učiliště
SPU	Svazek polského učitelstva, polsky ZNP – Związek Nauczycielstwa Polskiego
SS	Schutzstaffel, česky Ochranný oddíl
TUO	Tajná učitelská organizace, polsky TON – Tajna Organizacja Nauczycielska
VV	(Ministerstvo) veřejného vzdělávání
ZG	Zarząd Główny (Hlavní orgán)

SEZNAM PRAMENŮ

Archiwum b. Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce

Okupacja i ruch oporu v „Dzienniku Hansa Franka 1939-1945“. Sv. 1:1939-1942, sv. 2: 1943-1945, Warszawa 1972.

Archiwum Zarządu Głównego Związku Nauczycielstwa Polskiego w Warszawie

ZG ZNP, Instrukce v záležitosti práce tajných seskupení středních všeobecných škol, KBoŚ, sv. č. 1-95.

„Wissenschaft und Unterricht“. Programy nauczania dla polskich szkół powszechnych 1940-1943 m.in. druk: "Neuordnung des Unterrichts an polnischen Volksschulen" (2 egz.).

Časopisy

Z doby okupace:

„Ster“, 1940-1941.

„Zawód i Życie“, 1941.

Poválečné:

„Przegląd Historyczno-Oświatowy“. Związek Nauczycielstwa Polskiego. ISSN 0033-2178.

„Rocznik Andragogiczny“. Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu. ISSN 1429-186X.

„Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych“. Polska Akademia Nauk. ISSN 0079-3418.

„Moje wojenne dzieciństwo“. Nadace Moje wojenne dzieciństwo.

„Niepodległość i Pamięć. Muzeum Niepodległości. ISSN 1427-1443.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

FALSKI, Marian. *Fragmety prac z zakresu oświaty 1900-1944*. Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1974. 488 s.

GŁĘBOCKI, Wiesław; MÓRAWSKI, Karol. *Kultura walcząca, 1939-1945: z dziejów kultury polskiej w okresie wojny i okupacji*. Warszawa: Interpress, 1985. 321 s. ISBN 83-223-223-80.

CHROŚCICKI, A. Juliusz; ROTTEMUND, Andrzej. *Atlas architektury Warszawy*. Warszawa: Arkady, 1977. 251 s.

IGNATOWICZ, Aneta. *Tajna oświata i wychowanie w okupowanej Warszawie*. Warszawa: Bellona, 2009. 191 s. ISBN 978-83-11-11573-6.

JABRZEMSKI, Jerzy i inni. *Szare Szeregi, Harcerze 1939-1945*. Warszawa: Państwowe Wydawn. Nauk, 1988. 552 s. ISBN 83-01-06821-3.

KAŹMIERSKA, Janina. *Szkołnictwo warszawskie w latach 1939-1944*. Warszawa: Państwowe Wydawn. Nauk, 1980. 309 s. ISBN 83-010-2056-3.

KŁOSIŃSKI, Tadeusz. *Polityka przemysłowa okupanta w Generalnym Gubernatorstwie*. Poznań: Inst. Zachodni, 1947. 181 s.

KORBOŃSKI, Stefan. *Polskie Państwo Podziemne: przewodnik po Podziemiu z lat 1939-1945*. Warszawa: Świat Książki, 2008. 270 s. ISBN 978-83-247-1033-1.

KOWALENKO, Władysław. *Tajny Uniwersytet Ziem Zachodnich. Uniwersytet Poznański 1940-1945*. Poznań: Instytut Zachodni, 1961. 238 s.

KRASUSKI, Józef. *Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej (1939-1945)*. Warszawa: Państw. Wydaw. Naukowe, 1971. 410 s.

KRÓL, Eugeniusz Cezary. *Polityka hitlerowska wobec szkolnictwa Polskiego na terenie Generalnej Gubernii (1939-1945)*. Warszawa: Wydawn. Szkolne i Pedagogiczne, 1979. 243 s. ISBN 83-02-00126-0.

ŁUCZAK, Czesław. *Polska i Polacy w Drugiej Wojnie Światowej*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 1993, 715 s. ISBN 83-232-0511-6.

MADAJCZYK, Czesław. *Generalna Gubernia w planach hitlerowskich*. Warszawa: Państwowe Wydawn. Nauk, 1961. 219 s.

MANTEUFFEL, Tadeusz. *Uniwersytet Warszawski w latach wojny i okupacji. Kronika 1939/40-1944/45*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 1948. 84 s.

MAZURCZYK, Joanna. *Nie mieliśmy dzieciństwa*. Warszawa: Muzeum Ceramiki, 1983. 128 s. ISBN 83-07-00560-4.

MIEŚO, Józef. *Historia wychowania – XX wiek*. Warszawa: Wydawn. i Zakład Poligrafii Inst. Technologii Eksploatacji 1989. 610 s. ISBN 83-01-01504-7.

OLEJNIK, Karol. *Historia Polski od 1939 do 1945 roku*. Poznań: Fenix, 1998. 264 s. ISBN 83-905-8415-8.

PILICHOWSKI, Czesław. *Dzieci i młodzież w latach drugiej wojny światowej*. Warszawa: Państwowe Wydawn. Nauk, 1982. 611 s. ISBN 83-01-03359-2.

RYBICKA, Anetta. *Instytut Niemieckiej Pracy Wschodniej: Kraków 1940-1945 r. Institut für Deutsche Ostarbeit*. Warszawa: DiG, 2002. 196 s. ISBN 83-7181-255-8.

SOBCZAK, Janusz. *Polska w propagandzie i polityce III Rzeszy 1939-1945*. Poznań: Instytut Zachodni 1988. 493 s. ISBN 83-85003-22-3.

SZAROTA, Tomasz. *Okupowanej Warszawy dzień powszedni*. Warszawa: Czytelnik, 1988. 651 s.

SZCZEŚNIAK, L. Andrzej. *Plan Zagłady Słowian. Generalplan Ost*. Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne, 2001. 59 s. ISBN 83-88822-03-9.

STASIEWICZ-JASIUKOWSKA, Irena i inni. *Lwowskie środowisko naukowe w latach 1939-1945*. Warszawa: IHNOiT PAN, 1993. 239 s.

SULEWSKI, Wojciech. *Z frontu tajnego nauczania*. Warszawa: Czytelnik, 1966. 233 s.

TUCHOLSKI, Jędrzej. *Mord w Katyniu*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1991. 987 s. ISBN 83-211-1408-3.

UJEJSKI, Andrzej. *Tajne nauczanie w Krakowie*. Kraków: Polska Akademia Nauk, 2009. 69 s.

WYCECH, Czesław. *Z dziejów tajnej oświaty w latach okupacji 1939-1944*. Warszawa: Nasza Księgarnia, 1964. 285 s.

WALCZAK, Marian. *Działalność oświatowa i martyrologia nauczycielstwa polskiego pod okupacją hitlerowską 1939-1945*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987. 531 s. ISBN 83-04-02588-4.

WALCZAK, Marian. *Ludzie nauki i nauczyciele polscy podczas II wojny światowej: księga strat osobowych*. Warszawa: Polskie Tow. Pedagogiczne 1995. 821 s. ISBN 83-861-4823-3.

WALCZAK, Marian. *Polityka oświatowa i naukowa trzeciej rzeszy niemieckiej w okupowanych krajach Europy*. Warszawa: Polskie Tow. Pedagogiczne, 2000. 690 s. ISBN 83-7204-044-3.

WALCZAK, Marian. *Straty materialne i szkody moralne szkolnictwa polskiego w okresie okupacji 1939-1945*. Warszawa: Polskie Tow. Pedagogiczne, 2001. 107 s. ISBN 83-7204-232-2.

WĘGIERSKI, Jerzy. *Lwów pod okupacją sowiecką 1939-1941*. Warszawa: Editions Spotkania, 1991. 432 s. ISBN 83-85195-15-7.

WRÓBELSKA, Teresa. *Uniwersytety Rzeszy w Poznaniu, Pradze i Strassburgu jako model hitlerowskiej szkoły wyższej na terytoriach okupowanych*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, 1984. 223 s. ISBN 8323100276.